Neapolis University

HEPHAESTUS Repository **http://hephaestus.nup.ac.cy**

School of Law and Social Sciences Articles

1990

þÿ ” 1 º ± 1 Ê º ¿ ¯ º ± Ä ± ½ ± 3 º ± Ã ¼ ¿ ¯ º ± 1 þÿ º Á 1 Ä ® Á 1 ± ¿ Á ¸ Ì Ä · Ä ± Â Ä · Â þÿ Ã Å ½ Ä ± 3 ¼ ± Ä 1 º ® Â µ Á ¼ · ½ µ ¯ ± Â

Manitakis, Antonis

þÿ £ ¬ º º ¿ Å » ± Â

http://hdl.handle.net/11728/6736

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΕΩΣ

ΕΤΟΣ ΙΣΤ΄. 1990 ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ ΤΕΥΧΟΣ 3ο

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΕΩΣ

ΕΤΟΣ ΙΣΤ' 1990	ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ	ΤΕΥΧΟΣ 3ο

Ι. ΘΕΩΡΙΑ

ΔΙΚΑΙΙΚΟΙ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ *

Τοῦ ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ
Καθηγητοῦ τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

I. Ἡ δεοντολογικὴ ὑφὴ τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας.
II. Ἡ ἀναγκαία κανονιστικὴ διαμεσολάβηση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν.
III. Ἡ διάκριση πολιτικῆς καὶ νομικῆς ἑρμηνείας: τὸ παράδειγμα τῆς «ψήφου Ἀλευρᾶ».
IV. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ὀρθότερης συνταγματικὰ ἑρμηνείας.
V. Ἡ συνταγματικὴ πραγματικότητα ὡς ἑρμηνευτικὴ παράμετρος καὶ ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορικὴ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος. Τὸ παράδειγμα τῆς προεδρικῆς χάρης.
VI. Ἡ ἑρμηνευτικὴ ἀξία τῆς συνταγματικῆς πρακτικῆς.
VII. Ἡ συνταγματικὴ ἑρμηνεία ὡς πολιτικὴ πράξη.

I. Ἡ δεοντολογικὴ ὑφὴ τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας.

Ἡ συνταγματικὴ ἑρμηνεία, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε νομικὴ (ἢ δικαιϊκὴ)

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπαυξημένη μορφὴ εἰσήγησης ποὺ ἀνακοινώθηκε στὸ συμπόσιο ποὺ ἔγινε στὴν Πάντειο ἀπὸ τὸ Ἀνώτατο Φροντιστήριο Συνταγματικοῦ Δικαίου, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ καθηγητὴ Δ. Τσάτσου, στὶς 13, 14 καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1988.

ἑρμηνεία, παρουσιάζει, κατὰ τὴ γνώμη μου, τρία οὐσιώδη γνωρίσματα: πρόκειται γιὰ πνευματικὴ δραστηριότητα ποὺ ἔχει πρακτικὸ σκοπό, κανονιστικὴ ὑφὴ καὶ ἱστορικό, ἄρα ἐξελικτικὸ χαρακτήρα. Θὰ σταθῶ κυρίως στὸ δεύτερο γνώρισμα ποὺ θὰ ἀποτελέσει καὶ τὸ πλαίσιο τῆς εἰσήγησής μου, θὰ θίξω ὡστόσο καὶ τὰ ἄλλα γνωρίσματα, μόνον ὅμως ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ φωτιστοῦν οἱ δικαιϊκοὶ καταναγκασμοὶ τῆς ἑρμηνείας τοῦ Συντάγματος.

Ἡ συνταγματικὴ ἑρμηνεία ἀποτελεῖ, λοιπόν, διανοητικὴ διαδικασία ἡ ὁποία, ἐπιδιώκοντας νὰ προσδιορίσει τὸ πραγματικὸ νόημα τῶν λέξεων ποὺ περιέχονται στὸ συνταγματικὸ κείμενο, καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὴ λεκτικὴ διατύπωσή του, καταλήγει στὴ διατύπωση κανόνων, τοὺς ὁποίους συνάγει λογικὰ ἀπὸ τὶς συνταγματικὲς διατάξεις ἐνόψει πραγματικοῦ ἢ ὑποθετικοῦ ζητήματος [1]. Ὁ ἑρμηνευτὴς ἑνὸς νομικοῦ κειμένου συνάγει, ἢ ἀκριβέστερα πλάθει μὲ βάση τὶς νομικὲς διατάξεις κανόνες. Τὸ ἔργο του εἶναι δημιουργικό, διότι δὲν περιορίζεται στὴν ἀναζήτηση ἢ καταγραφὴ κάποιου νοήματος ποὺ ἐνυπάρχει στὶς προθέσεις τοῦ δημιουργοῦ του ἢ ὑπονοεῖται ἀπὸ τὴ λεκτικὴ διατύπωση τῆς ἑρμηνευόμενης φράσης: ἡ ἑρμηνευτικὴ δραστηριότητα ἔχει διαπλαστικὴ δύναμη, ἀκόμη καὶ ὅταν στερεῖται — ὅπως στὴ χώρα μας — δικαιοπαραγωγικῆς δυνατότητας. Ἡ ἑρμηνεία ἀναζητᾶ τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῶν διατάξεων, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ σημαινόμενο ξεκινώντας ἀπὸ τὸ σημαῖνον. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ δραστηριότητα ποὺ τείνει «στὸ μετασχηματισμὸ τῆς διάταξης σὲ κανόνα» [2], σ' ἐκεῖνον τὸν κανόνα ποὺ ταιριάζει στὸ ὑπὸ ρύθμιση γεγονός.

Ἀρκεῖ νὰ κοιτάξει κανεὶς τὴν πρόσφατη συνταγματικὴ νομολογία μας γιὰ νὰ διαπιστώσει πόσο πλούσια εἶναι σὲ νομολογιακοὺς κανόνες. Τὰ δικαστήρια ἔπλασαν ἔτσι μὲ βάση τὴ σχετικὴ περὶ ἰσότητας ἐνώπιον τῶν νόμων διάταξη τοὺς κανόνες τῆς ἀναλογικῆς ἢ διαφοροποιητικῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἰσότητας στὸ νόμο. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὴ νομολογιακὴ διάπλαση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητας, τὴν ὁποία τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας συνήγαγε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κράτους δικαίου [3].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία θεολογικῶν κειμένων δὲν γνωρίζω ἄλλο εἶδος ἑρμηνείας ποὺ νὰ ἔχει ἀξιώσεις κανονιστικὲς καὶ νὰ ἐπιδιώκει δεσμευτικὰ ἀποτελέσματα [4]. Οὔτε ἡ φιλολογικὴ οὔτε ἡ αἰσθητικὴ ἑρμηνεία

---

1. Βλ. σχετικὰ Ἀρ. Μάνεση, Συνταγματικὸ Δίκαιο Ι, 1981, σ. 186.

2. G. Zagrebelsky, Il sistema costituzionale delle fonti del diritto, Torino, EGES, 1984, 68.

3. ΣτΕ 2112/1984, Ἀρμ. 1984, 11.

4. Σχετικὰ μὲ τὸν κανονιστικὸ καὶ ἄρα δεσμευτικὸ χαρακτήρα τῆς νομικῆς ἑρμηνείας, βλ. J. Lenoble/Fr. Ost, Mythe et raison, Bruxelles, 1980, σ. 86-114 καὶ G. L. Bruns, Law as Hermeneutics: A Response to Ronald Dworkin, στὸ

διαθέτουν τέτοιο προσόν. Ὅσο γιὰ τὴν καλούμενη «πολιτικὴ» ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν ὑπονοούμενη ἀντιπαράθεσή της πρὸς τὴ «νομική», ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ πρώτη διεκδικεῖ ἐπικράτηση ὡς ἡ μοναδικὴ ἐπίσημη ἑρμηνεία — ἐπειδὴ ἐκφέρεται ἀπὸ ὄργανο ποὺ εἶναι ταγμένο νὰ ἐφαρμόζει τὸ Σύνταγμα, ὅπως συμβαίνει λόγου χάρη στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Βουλὴ ἀποφαίνεται ἐπὶ ζητήματος ἀντισυνταγματικότητας νομοσχεδίου, ἢ ὅταν ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καλεῖται νὰ ἐνεργήσει μὲ διακριτικὴ ἐξουσία[5] —ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ δεσμευτικὸς χαρακτήρας τῆς ἔμμεσα ἐκφερόμενης ἢ ὑπονοούμενης ἑρμηνείας ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ θέληση τοῦ ἐνεργοῦντος ὀργάνου καὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα δικαιοδοτικῆς κρίσης, δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀπόφανση ποὺ καθορίζει στὴ συγκεκοιμένη περίπτωση τὶ δέον νὰ ἰσχύσει ὡς Δίκαιον.

Ἡ κανονιστικὴ χαλαρότητα τῆς «πολιτικῆς» ἑρμηνείας εἶναι πάντως ἔκδηλη στὶς περιπτώσεις ποὺ τὸ Σύνταγμα ἀντιμετωπίζεται σὰν πολιτικὸ κείμενο ποὺ περιέχει πολιτικὲς ὑποδείξεις, κατευθυντήριες ἀρχὲς καὶ ὄχι νομικὲς ποοσταγές. Τέτοιο χαοακτήρα εἶχαν καὶ τὰ Συντάγματα — προγοάμματα τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης μετὰ τὸν πόλεμο. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση ὁ ἑρμηνευτής, ὁ ἐφαρμοστὴς τοῦ Συντάγματος ἐπιδίδεται σὲ ἐλεύθερη ἑρμηνεία χωρὶς νὰ δεσμεύεται ἀπὸ ἑρμηνευτικοὺς κανόνες καὶ χωρὶς νὰ ἀκολουθεῖ καθορισμένη μέθοδο. Καθοδηγεῖται στὶς ἑρμηνευτικὲς ἐπιλογές του κυρίως ἀπὸ τὶς πολιτικὲς συνέπειες ποὺ συνεπάγεται ἡ μία ἢ ἄλλη ἐκδοχή, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἰδεολογία ποὺ ὁ ἴδιος ἐνστερνίζεται. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἑρμηνεία του εἶναι διαβλητὴ ἀφοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλα χαρακτηριστικά, ἐκεῖνο ποὺ κατ' ἐξοχὴν τὴν χαρακτηρίζει εἶναι τὸ πολιτικὸ σκόπιμο τοῦ συμπεράσματός της[6].

«The Politics of Interpretation» (ed. W.J.T. Mitchell), The University of Chicago Press, Chicago and London, 1983, σ. 315 - 320. Ἡ νομικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἄλλωστε μία ἐξ ὁρισμοῦ κανονιστικὴ ἐπιστήμη, βλέπε, σχετικά, Ἰ. Γιαννίδη, Ἐπιστήμη, ἐπιστήμη τοῦ δικαίου καὶ νομικὴ δογματική, NoB, 1981, 253 - 269 (259 - 260) : «Οἱ προτάσεις τῆς νομικῆς ἐπιστήμης εἶναι οἱ ἴδιες φορεῖς δεοντολογικοῦ νοήματος».

5. Στὴ Γαλλία ἡ θεωρία δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἐνεργώντας στὸ πλαίσιο τῶν ἁρμοδιοτήτων ποὺ τοῦ ἔχει ἀναθέσει τὸ Σύνταγμα, ἔχει ἐξοπλιστεῖ ταὐτόχρονα καὶ μὲ ἐξουσία ἑρμηνευτική. Ἀκόμη καὶ ἂν θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ἱκανότητα ἑρμηνείας τοῦ Προέδρου ἀποτελεῖ πολιτικὴ κατάκτηση, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος ἀπὸ τὸν ἴδιο προϋποθέτει νομικὴ ἑρμηνεία τῶν διατάξεων ποὺ χρησιμοποιεῖ. Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐκφέρει, σὲ καθορισμένα ὅρια, δίκαιο (R. Romi, Le Président de la République, Interprète de la Constitution, Revue du Droit Public, 1987, σ. 1265 - 1295). Ἡ ἐκφορὰ ὡστόσο αὐτὴ συντελεῖται πάντα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἄσκηση συγκεκριμένων ἁρμοδιοτήτων καὶ μόνον στὸ πλαίσιο αὐτό, ποτὲ γενικὰ καὶ ἀφηρημένα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἄσκηση συγκεκριμένων ἐξουσιῶν, βλέπε σχετικὰ καὶ πιὸ κάτω.

6. Βλέπε σχετικὰ καὶ Κ. Μαυριᾶ, Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος μεταξὺ πο-

Εἶναι γεγονὸς πάντως ὅτι καὶ στὴν καλούμενη «νομικὴ» ἑρμηνεία ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ ἑρμηνευτῆ ἢ ἡ πολιτικὴ ἀνάλυση τοῦ γεγονότος ποὺ ἐπιζητεῖται ἡ ρύθμιση, εἰσβάλλει καὶ ἐπηρεάζει τὴν ἐπιλογὴ καὶ διατύπωση τῆς ἑρμηνευτικῆς πρότασης, ἐφόσον ὑπάρχουν καὶ πάντα ὑπάρχουν, ἰδίως στὸ Συνταγματικὸ Δίκαιο, περισσότερες ἀπὸ μία ἑρμηνευτικὲς ἐκδοχές. Ἀλλὰ ἡ ἐπιλογὴ στὴν περίπτωση αὐτὴ τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ἑρμηνευτικῆς ἐκδοχῆς δὲν ἐπιδρᾶ στὴν δεοντικὴ ὑφή, δὲν καθιστᾶ τὴν ἐπιλεγόμενη ἢ ἀπορριπτόμενη ἑρμηνεία περισσότερο ἢ λιγότερο νομικὴ οὔτε βέβαια τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ὀρθολογικῆς - δικαιϊκῆς θεμελίωσης τῶν κρίσεών της. Τόσο ἡ θεωρία ὅσο καὶ ἡ νομολογία προκρίνουν ἑρμηνευτικὲς λύσεις μὲ ἀξιώσεις Δικαίου, ἢ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴ φράση τοῦ ἀμερικανοῦ νομικοῦ Dworkin[7] διατυπώνουν προτάσεις δικαίου (propositions of law), κρίσεις δικαίου.

Ὁ ἑρμηνευτὴς τοῦ δικαίου δὲν εἶναι βέβαια ἐξοπλισμένος μὲ κανονιστικὴ ἐξουσία, καί, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾶ τὸ δικό μας δικαιϊκὸ σύστημα, ἡ νομολογία δὲν θεωρεῖται πηγὴ δικαίου καὶ ἄρα οὔτε ὁ δικαστής, ὅταν ἀσκεῖ παρεμπίπτοντα ἔλεγχο τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, θεσπίζει, κατὰ κυριολεξία, μέσα ἀπὸ τὴ συνταγματικὴ ἑρμηνεία ποὺ ἐμπεριέχεται στὸ σκεπτικό του, δίκαιο. Ἡ παθητικὴ ὅμως αὐτὴ θέση τοῦ ἑρμηνευτῆ ἀπέναντι στὰ ὄργανα ποὺ διαθέτουν κανονιστικὴ ἐξουσία δὲν τοῦ στερεῖ τὴ δυνατότητα νὰ διατυπώνει ἑρμηνευτικὲς προτάσεις μὲ ἀξιώσεις Δικαίου. Ἡ κανονιστική τους ὅμως ἀξία εἶναι συνάρτηση τῆς θέσης ποὺ κατέχει ὁ ἑρμηνευτὴς στὸ δικαιϊκὸ σύστημα. Ἔτσι ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίσημη ἑρμηνεία, αὐτὴν ποὺ ἐκφέρεται ἀπὸ τὰ κρατικὰ ὄργανα καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ δικαστήρια, ἡ ἑρμηνευτική τους ἀπόφαση ἀποβαίνει στοιχεῖο νομικῆς διάταξης καὶ προσκτᾶται δεσμευτικὴ[8] δύναμη, ἀνάλογη μ' ἐκείνη ποὺ παράγει ἡ νομολογία.

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξάλλου ἑρμηνεία ἔχει βέβαια πρώτιστα θεωρητικὸ χαρακτήρα καὶ ἄρα μὴ δεσμευτικό, ἡ ἐπιροή της ὅμως στὴ διαμόρφωση τῆς νομολογίας καὶ τῆς συνταγματικῆς πρακτικῆς δὲν εἶναι ἀμελητέα, ἂν καὶ ἡ σημασία της εἶναι ἀνάλογη τῆς «ὀρθότητας» ἀλλὰ καὶ τῆς πειστικότητας καὶ ἀποδοχῆς της ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους καὶ ἐμπλεκόμενους σ' αὐτήν.

Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος, ὡς λογικὴ διαδικασία, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τελικὴ πρόταση, στέκεται ἑπομένως ἀπέναντι στὸ πολιτικὸ

λιτικῆς ἀξιολόγησης καὶ νομικοῦ δόγματος, ΤοΣ 1989, 31 - 42 (32 - 33).

7. R. Dworkin, Law as Interpretation, στὸ «The Politics of Interpretation», σ. 249.

8. Ἀρ. Μάνεση, ὅ.π., σ. 191.

γεγονὸς καὶ τὴν πολιτικὴ ἀξιολόγηση καὶ τὰ ἀντιμετωπίζει σὰν στοιχεῖα ἀπαραίτητα μὲν τοῦ συνταγματικοῦ συλλογισμοῦ, ἀλλὰ εἴτε προϋποτιθέμενά του εἴτε ἐνσωματωμένα σ' αὐτὸν μὲ τρόπο ὑπονοούμενο καὶ πάντως μετουσιωμένα σὲ νομικὲς κρίσεις. Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις προηγοῦνται λογικὰ — κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ — τῆς ἑρμηνείας τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ἐκδηλώνονται, ὡς προερμηνευτικὲς ἐπιλογές, ἐφόσον κάθε ἑρμηνευτικὴ πρόταση προϋποθέτει κάποια συνταγματικὴ θεωρία καὶ στηρίζεται σ' αὐτήν [9]. Ἡ ἰδεολογία ἐξάλλου τοῦ ἑρμηνευτῆ ἐμπεριέχεται ἢ ὑπονοεῖται στὶς προτάσεις δεοντολογικοῦ χαρακτήρα ποὺ διατυπώνει ὁ ἴδιος, ἐμφιλοχωρεῖ χωρὶς νὰ φαίνεται πάντα ἢ νὰ δηλώνεται στὴν νομική του κρίση.

Κάθε συνταγματικὴ ἑρμηνεία προϋποθέτει, λοιπόν, κάποια πολιτικὴ φιλοσοφία τὴν ὁποία καὶ ἐνσαρκώνει. Ὁ ἑρμηνευτὴς διαμεσολαβώντας μεταξὺ τοῦ κανόνα ποὺ ρυθμίζει καὶ τοῦ γεγονότος ποὺ ρυθμίζεται: ἐμπνέεται κατὰ τὴν ἐπιλογὴ καὶ διατύπωση τῆς ἑρμηνευτικῆς του πρότασης ἀπὸ τὶς ἀξίες τῆς προσωπικῆς του πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μοῦ φαίνεται τόσο αὐτονόητη καὶ τόσο κοινότυπη, ὥστε ἀπορῶ γιὰ τὴ σημασία ποὺ τῆς ἀποδίδεται τελευταία στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀδυνατῶ νὰ διαγνώσω τὶς συνέπειες ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει στὴ δεοντολογικὴ ὑφὴ τῆς ἑρμηνευτικῆς διαδικασίας. Ἐπεσήμανα, προηγουμένως, κάποια ἐπίδραση στὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῆς ἑρμηνευτικῆς πρότασης, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν ἀλλοιώνει τὴ δομὴ τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας — συμβαίνει ἄλλωστε μὲ ὅλες τὶς νομικὲς ἑρμηνεῖες — οὔτε ἀσκεῖ ἐπιρροὴ στὴν ἐγκυρότητα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ἑρμηνευτικῆς ἐκδοχῆς, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως ὅλες ξεκινοῦν ἀπὸ ἢ ὑποκρύπτουν μία πολιτικὴ φιλοσοφία ἢ μία θεωρία τοῦ Δικαίου.

II. Ἡ ἀναγκαία κανονιστικὴ διαμεσολάβηση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν.

Ποῦ στοχεύει ὅμως αὐτὴ ἡ θεωρία «τῆς προκατάληψης» ἢ «προκατανόησης», ποιὸς εἶναι ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τῆς προβληματικῆς γύρω ἀπὸ τὴν «προερμηνευτικὴ θεωρία», ἡ ὁποία ὑπερτονίζει τὸν πολιτικὸ χαρα-

9. Βλέπε εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτό, Δ. Τσάτσου, Συνταγματικὸ Δίκαιο, τ. Α', 1985, σ. 172 - 173, καὶ ἀπὸ τὴν ἀλλοδαπὴ βιβλιογραφία, ἐνδεικτικά, S. Magiera, The Interpretation of the Basic Law, «Main Principles of the German Basic Law», (ed. Chr. Stark), Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1983, σ. 89 - 105, (97) καὶ Fr. Ost, L'interprétation judiciaire, σ. 355, (371), σημ. 10. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς «προαντίληψης» καὶ τὴ σημασία της στὴν ἑρμηνεία, ἀντὶ ἄλλων, H. G. Gadamer, Le problème Herméneutique, «Archives de philosophie», 33, 1970, σ. 8 ἐπ. Ἀπὸ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἀκόμη, Π. Σούρλα, Νομοθετικὴ θεωρία καὶ Νομικὴ ἐπιστήμη, Ἀθήνα 1981, σ. 222 - 241, Γ. Μητσόπουλου, «Τοπικὴ καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου», Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο, Ἀθῆναι, 1980, σελ. 519 - 555.

κτήρα τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας; Ποιά πολιτική φιλοσοφία ὑποκρύπτεται καὶ ποῖες ἐπιπτώσεις ἔχει στὴν πολιτικὴ καὶ συνταγματικὴ πρακτική; Διότι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω δικούς τους ὅρους, ὅπως κάθε ἑρμηνεία εἶναι «πολιτικὰ» προκαθορισμένη, ἔτσι καὶ κάθε θεωρία γιὰ τὴν ἑρμηνεία ξεκινᾶ ἀπὸ κάποια πολιτικὴ φιλοσοφία καὶ ὑπηρετεῖ κάποιες πολιτικὲς ἀξίες.

Ἀναζητώντας τὰ κριτήρια τῆς ἑρμηνείας σὲ μιὰ προερμηνευτικὴ θεωρία καὶ τοποθετώντας τὴ θεωρία αὐτὴ στὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ Συντάγματος, ἡ ἑρμηνευτικὴ αὐτὴ τάση προετοιμάζει τὴν ἀπογείωσή της ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν περιπλάνησή της σὲ προσυνταγματικὲς ἀρχὲς καὶ σὲ ἐξωσυνταγματικὰ πεδία. Εἰσάγοντας, ἐξάλλου, στὴ συνταγματικὴ ἑρμηνεία στοιχεῖα πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀνάλυσης, στοιχεῖα ἄρα ἐμπειρικά, χωρὶς δικαιϊκὴ διαμεσολάβηση, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ περὶ ἑρμηνείας συντείνει τελικὰ στὴ συοοίκνωση τῆς κανονιστικῆς ἀξίας τοῦ Συντάγματος, σὲ μία ἐποχὴ μάλιστα ποὺ τονώνεται παντοῦ ἡ κανονιστικὴ του ἐμβέλεια. Ἐκεῖ τελικὰ καταλήγει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἄποψη τοῦ καθηγητῆ Δ. Τσάτσου, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ «Σύνταγμα ὑπόκειται σὲ τόσες ἑρμηνεῖες ὅσες εἶναι καὶ οἱ προερμηνευτικὲς θεωρίες ποὺ μποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ φάση». Ἡ θεωρία τῆς πολλαπλότητας τῶν συνταγματικῶν ἑρμηνειῶν καὶ τῆς ἴσης βασιμότητάς τους ὁδηγοῦν στὴν ἄμβλυνση τῆς δεσμευτικῆς δύναμης τοῦ συνταγματικοῦ κανόνα καὶ κλονίζουν ἀνεπανόρθωτα τὴν ἀσφάλεια καὶ ἑνότητα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου, διότι ἐκτρέφουν ἕναν ἄκρατο ἑρμηνευτικὸ σχετικισμὸ καὶ ὑποκειμενισμό.

Κρίσιμο ἄλλωστε ζήτημα δὲν εἶναι πόσες ἑρμηνεῖες ἐπιδέχεται τὸ Σύνταγμα — εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὴ φύση τῶν διατάξεών του ἐπιδέχεται πολλὲς — ἀλλὰ ποιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἡ βασιμότερη, ἡ σχετικὰ ὀρθότερη καθὼς καὶ ποιὰ κριτήρια ὀρθότητας χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ τὴν κρίνουμε.

Ἡ συνταγματικὴ ἑρμηνεία δὲν εἶναι πάντως οὔτε τόσο αὐθαίρετη, οὔτε τόσο ὑποκειμενική, οὔτε τόσο σχετικὴ ὅσο ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ἡ θεωρία τῶν πολλαπλῶν ἀναγνώσεων τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν πολλαπλῶν — ἐξίσου βάσιμων — ἑρμηνευτικῶν προσεγγίσεων. Οἱ συνταγματικὲς διατάξεις εἶναι, ἀλήθεια, διατυπωμένες μὲ τρόπο ἐξαιρετικὰ γενικὸ καὶ συχνὰ ἐλλειπτικὸ καὶ περιέχουν φράσεις γενικόλογες ἢ ἀμφίσημες καὶ ἔννοιες ἀόριστες. Λίγα νομικὰ κείμενα περιέχουν ἄλλωστε τόσες ἀντινομίες ὅσες τὸ Σύνταγμα, τὸ ὁποῖο καλεῖται νὰ ὑποτάξει σὲ μία ἐνιαία λογικὴ ἑνότητα συγκρουόμενες ἰδεολογίες καὶ νὰ ἐναρμονίσει ἀρχὲς μὲ ἀντιμαχόμενο περιεχόμενο. Εἶναι γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ διατάξεις του ἐπιδεκτικὲς διαφορετικῶν καὶ ἴσως ἀντιφατικῶν ἑρμηνειῶν καὶ γνωρίζουν κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου, στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας συνταγματικῆς τάξης, ποικίλες πρακτικὲς ἐφαρμογὲς καὶ ἑρμηνεῖες. Ἡ μεγάλη δυνατότητα ἐπιλογῆς διάφορων ἑρμηνευτικῶν λύσεων ποὺ

ἔχει ὁ ἑρμηνευτὴς τοῦ Συντάγματος, δὲν τὸν ἀπαλλάσσει, ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀκολουθεῖ ὁρισμένους κανόνες οὔτε καθιστᾶ μάταιη ἢ ἐπιστημονικὰ περιττὴ τὴν ἀναζήτηση τῆς σχετικὰ ὀρθότερης λύσης. Κάθε ἑρμηνευτικὴ πρόταση διεκδικεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό της τὸν τίτλο τῆς ὀρθότερης ἑρμηνείας, διατείνεται ὅτι εἶναι ἡ πιὸ ἀκριβὴς κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ ἐπιδιώκει μὲ ἐπιχειρήματα νὰ πείσει γιὰ τὴν ἀκρίβειά της. Γι' αὐτὴν τὴν ἑρμηνεία ἐνδιαφέρονται ἄλλωστε ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα καὶ ἡ κοινὴ γνώμη.

Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι ἡ ὑπογράμμιση ὅλων τῶν δυνατῶν ἑρμηνευτικῶν ἐπιλογῶν, ἀλλὰ ἡ ἀνεύρεση καὶ διατύπωση τῆς ἑρμηνευτικῆς ἐκείνης πρότασης ποὺ παρουσιάζει τὰ περισσότερα ἐχέγγυα ἀντικειμενικότητας καὶ τὰ λιγότερα στοιχεῖα ὑποκειμενισμοῦ. Γιὰ νὰ περιοριστεῖ ὁ ἑρμηνευτικὸς ὑποκειμενισμός, κάθε νομικὴ ἑρμηνεία ἀκολουθεῖ ὁρισμένους κανόνες[10], ποὺ προηγοῦνται λογικὰ τῆς ἑρμηνευτικῆς διαδικασίας καὶ τὴν καθορίζουν. Καμμιὰ νομικὴ ἑρμηνεία δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ τηρεῖ κάποια μέθοδο ἑρμηνευτικὴ καὶ νὰ καθοδηγεῖται ἀπὸ ἑρμηνευτικὰ κριτήρια.

Δὲν εἶναι ἑπομένως ὁ ἑρμηνευτὴς τόσο ἐλεύθερος, ὅσο φαίνεται, στὶς ἐπιλογές του. Δεσμεύεται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸ γράμμα τῆς διάταξης καὶ τὴ λεκτικὴ διατύπωσή της καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρθρώσει ἑρμηνεία contra legem, ποὺ νὰ πηγαίνει δηλαδὴ ἀντίθετα πρὸς τὸ ρητὰ ἐκφρασμένο ἢ τὸ γραμματικὸ γόημα τῆς διάταξης. Ὀφείλει ἀκόμη νὰ τηρεῖ ὁρισμένους ἑρμηνευτικοὺς κανόνες καὶ νὰ φροντίζει ἡ ἑρμηνείσ του νὰ εἶναι λογικὰ συνεπὴς καὶ νὰ βαδίζει σύμφωνα μὲ ὁδηγοὺς ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ὡς ἀρχὲς ἢ σκοποί του.

Τὰ κριτήρια ἑρμηνείας τοῦ Συντάγματος δὲν

---

10. Σχετικὰ μὲ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴ νομικὴ ἑρμηνεία, βλέπε Zagrebelsky, ὅ.π., σ. 71 ἐπ. καὶ γιὰ τοὺς γενικότερους «καταναγκασμούς», τοὺς «ἰδεολογικούς», «λογικούς» καὶ «γλωσσικούς», F. Ost, L'interprétation judiciaire et le postulat de rationalité du législateur, «Jalons pour une théorie critique de droit», (éd. Fr. Ost et M. Van de Kerchove, Bruxelles, 1987), σ. 355 ἐπ. (373 - 398), Fr. Ost, / M. van de Kerchove, Le «Jeu» de l'interprétation en droit. Contribution à l'étude de la clôture du langage juridique, «Archives de philosophie du droit», 27.1982, σ. 395 - 409, G. Lombardi, L'interprétation de la Constitution, Rapport général au 1er congrès de l'Association Internationale de Droit Constitutionnel. Belgrade, 1983, ἔκδ. Institut du Fédéralisme, Fribourg, Suisse 1988, σ. 137. Ἀπὸ τὴν ἀγγλοσαξωνικὴ βιβλιογραφία, πρβλ. M. Tushnek, Following the Rules laid down : a critique of interpretativism and neutral principles, Harvard Law Review, 1983, σ. 781 - 827 καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἑρμηνείας γενικὰ τὶς αἱρετικὲς θέσεις τοῦ R. Dworkin, Law's Empire, London, Fondana Press, 1986, σ. 45 - 86.

ἀναζητοῦνται πάντως οὔτε πρίν, οὔτε πάνω, οὔτε ἔξω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Βρίσκονται ἀποτυπωμένα στὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα, στὶς γενικὲς ἀρχὲς ποὺ περιέχει καὶ στοὺς σκοποὺς ποὺ τάσσει. Ὁ γενικὸς καὶ ἀόριστος χαρακτήρας τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν καθὼς καὶ τῶν συνταγματικῶν σκοπῶν ἐπιτρέπουν τὴν προσαρμογὴ τοῦ νοήματός τους στὶς ἱστορικὲς ἀπαιτήσεις, διευκολύνουν τὸν ἀέναο ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐμπλουτισμό τους μὲ στοιχεῖα καὶ ἀξιολογήσεις τῆς σύγχρονης πολιτικῆς πραγματικότητας. Οἱ πολιτικὲς ἑπομένως ἀξίες καὶ ἀξιολογήσεις ἐμφιλοχωροῦν καὶ ἐπηρεάζουν τὴν ἑρμηνευτικὴ διαδικασία καὶ τὴν τελικὴ πρόταση, μὲ τὴν ἀναγκαία διαμεσολάβηση ὅμως τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν. Παρεισφρύουν στὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τοῦ συνταγματικοῦ κανόνα διὰ τῶν ἀρχῶν καὶ σκοπῶν τοῦ Συντάγματος. Οἱ πολιτικὲς ἄρα ἀξιολογήσεις δὲν συγκροτοῦν διαδικασίες λογικὲς ποὺ συντελοῦνται ἔξω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, πρὶν ἢ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἑρμηνευτικὴ διαδικασία, ἀλλὰ στιγμὲς καὶ ὄψεις τῆς ἴδιας νοηματικῆς δραστηριότητας ποὺ ἀναζητᾶ στὸ Σύνταγμα τὸν ἁρμόζοντα κανόνα γιὰ νὰ ρυθμίσει κάποιο «πραγματικὸ γεγονός».

Ἡ προερμηνευτικὴ θεωρία τοῦ ἑρμηνευτὴ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις ἀοχὲς τοῦ Συντάγματος (τὴ δημοκρατικὴ ἀρχή, τὴν κοινοβουλευτικὴ ἀρχή, τὴν ἀρχὴ τοῦ κράτους δικαίου, τὴν ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀξίας καὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου, κ.ἄ.) μπολιάζοντας ἔτσι τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενό τους μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦνται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πράξη καὶ πρακτική. Μὲ τὴ διαμεσολάβηση αὐτὴ συντελεῖται ἕνα εἶδος κανονιστικῆς διήθησης, ἡ ὁποία καὶ σηματοδοτεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ προσυλλογιστικὸ στάδιο σ' ἐκεῖνο τοῦ δικαϊκοῦ συλλογισμοῦ, ἀπὸ τὸ προερμηνευτικὸ στὸ ἑρμηνευτικὸ στάδιο. Ἡ συνταγματικὴ ἑρμηνεία ἐπικοινωνεῖ ἄρα μὲ τὶς πολιτικὲς ἰδεολογίες μέσῳ τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες καὶ μορφοποιοῦν κανονιστικὰ τὸ ἐμπειρικὸ περιεχόμενό τους λειτουργώντας σὰν δίαυλος ἐπικοινωνίας μεταξὺ συνταγματικοῦ δέοντος καὶ πολιτικοῦ εἶναι. Ἡ προερμηνευτικὴ θεωρία ἐπιδρᾶ στὸ περιεχόμενο τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν μετουσιωμένη σὲ νομικὸ ἐπιχείρημα.

Τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι ἄρα ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει προερμηνευτικὴ θεωρία ποὺ ἐπηρεάζει τὸν ἑρμηνευτή, ἀλλὰ μὲ ποιὸ τρόπο διαπλέκονται ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία μὲ τὸ Σύνταγμα, τὸ νομικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ ἐπιχείρημα [11].

---

11. Γιὰ τὴ διαπλοκὴ νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐπιχειρήματος κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν δικανικῶν κρίσεων, βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ μονογραφία τοῦ Π. Σούρλα, Ἡ διαπλοκὴ

Δὲν ἀμφισβητεῖται πλέον τὸ γεγονὸς ὅτι πίσω ἀπὸ κάθε ἑρμηνεία κρύβεται καὶ μία ἑρμηνευτικὴ θεωρία καὶ ὅτι ὁ ἑρμηνευτὴς ἐπηρεάζεται κατὰ τὴν ἐπιλογὴ καὶ διατύπωση τῆς ἑρμηνευτικῆς του πρότασης ἀπὸ τὶς φιλοσοφικές του πεποιθήσεις[12]. Ἐκεῖνο ποὺ συζητεῖται καὶ ἀναζητεῖται σήμερα εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ τρόπου ἐπικοινωνίας τοῦ ἑνὸς πόλου μὲ τὸν ἄλλον καὶ πιὸ συγκεκριμένα ὁ τρόπος διήθησης τῆς πολιτικῆς θεωρίας στὸ νομικὸ συλλογισμό.

Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Συντάγματος μὲ τὴν πολιτικὴ πράξη καὶ ἰδεολογία, ἡ συνάντηση δύο ἑτερογενῶν στοιχείων δὲν πραγματοποιεῖται μὲ τρόπο ἀσυνάρτητο καὶ ἄναρθρο, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ κάποια λογικὴ διαδικασία, κάποιους νόμους τῆς λογικῆς, ὑποτασσόμενη βασικὰ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς ὀρθολογικῆς θεμελίωσης τῆς ἐκφερόμενης, μετὰ τὴ συνάντηση, δικανικῆς κρίσης.

Αὐτὸ ἐννοοῦσα ὅταν ἔγραφα ὅτι «τὶς πολιτικὲς ἀξίες ποὺ ἀναζητᾶ ὁ ἑρμηνευτής, προκειμένου νὰ διατυπώσει τὴν ἑρμηνευτική του πρόταση, θὰ τὶς βρεῖ στὸ ἐλαστικὸ καὶ ἱστορικὰ προσδιορίσιμο περιεχόμενο τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν καὶ ὄχι στοὺς ἀχανεῖς καὶ ἀπροσδιόριστους ἰδεολογικοὺς χώρους τῶν συγκρουόμενων πολιτικῶν δυνάμεων. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἑρμηνευτὴ σὲ πολιτικὲς ἀξίες, καθὼς καὶ οἱ πολιτικὲς ἀξιολογήσεις στὶς ὁποῖες προβαίνει, δὲν συγκροτοῦν διαδικασίες ποὺ συντελοῦνται ἔξω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ἢ παράλληλα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἑρμηνευτικὴ διαδικασία, ἀλλὰ στιγμὲς καὶ ὄψεις τῆς ἴδιας λογικῆς διαδικασίας» ποὺ συντελεῖται μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ διαμεσολάβηση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ Συντάγματος[13].

δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων, Σάκκουλα, Ἀθήνα - Κομοτηνή, 1989, ὁ ὁποῖος καὶ ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν ὅρο «προερμηνευτικὴ θεωρία», προτιμώντας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἑρμηνευτικῆς τὸν ὅρο «ἑρμηνευτικὴ προεπιλογὴ» ποὺ δηλώνει ὅτι τὸ στάδιο τῆς προκατανόησης εἶναι μέρος τῆς ἑρμηνευτικῆς διαδικασίας καὶ δὲν προηγεῖται ἀπ' αὐτὴν (σ. 201 σημ. 14).

12. Στὴν ἀγγλοσαξωνικὴ νομικὴ φιλολογία ἡ διαπίστωση αὐτὴ φαίνεται αὐτονόητη λόγῳ τοῦ βάρους ποὺ ἔχει ἡ παράδοση καὶ τὸ νομολογιακὸ προηγούμενο, καθὼς καὶ τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἄσκησε ἡ φυσικοδικαϊκὴ σχολὴ τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία δὲν διαχώριζε σαφῶς τὸ πολιτικὸ ἀπὸ τὸ νομικὸ ἐπίπεδο, βλέπε σὰν παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, μὲ ἄξονα τὸν δικαστικὸ ἔλεγχο τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, τὴ μονογραφία τοῦ J. H. Ely, Democracy and Distrust, London, Harvard University Press, 1980, ἰδίως σ. 43 - 72 καὶ τὴν παρουσίαση στὰ ἑλληνικὰ τῆς σχετικῆς προβληματικῆς ἀπὸ τὸν Κ. Δουζίνα, Μεταξὺ ἀπολογίας καὶ οὐτοπίας, Συνταγματισμὸς καὶ κριτικὴ θεωρία, Σάκκουλας 1986, ἰδίως σ. 15 - 29. Γενικότερα, ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, νιὰ τὴ διαπλοκὴ τῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀποφάσεων, μὲ ἀφορμὴ τὴ σύγκρουση τῶν θεωριῶν τοῦ Hart καὶ τοῦ Dworkin, βλ. Π. Σούρλα, ὅ.π., σ. 114 - 153.

13. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπόρεσα νὰ ἀντιληφθῶ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸ συνάδελφο Β. Βενιζέλο, «Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος μεταξὺ νομικῆς δογματικῆς

Ἡ πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ οἱ ἰδέες ποὺ τὴν ἐμψυχώνουν τροφοδοτοῦν διαρκῶς καὶ ἀνανεώνουν τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῶν συνταγματικῶν διατάξεων καὶ ἀρχῶν [14]. Οἱ συνταγματικὲς διατάξεις δὲν γεννήθηκαν μὲ δεδομένο κανονιστικὸ περιεχόμενο καὶ ἀναλλοίωτη ἑρμηνευτικὴ σημασία, ἀποκτοῦν κάθε φορὰ τὸ νόημα ποὺ τοὺς ἀποδίδει ὁ ἑρμηνευτὴς ἢ ἐφαρμοστής τους σὲ μία δεδομένη ἱστορικὴ στιγμή. Τὸ Σύνταγμα ἀποτελεῖ μίαν ἔννοια κατ' ἐξοχὴν δυναμική, ἡ ὁποία δὲν «εἶναι» ἀλλὰ «γίνεται» συμμετέχοντας ἀδιάκοπα στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι καὶ φορτιζόμενη νοηματικὰ διαρκῶς ἀπ' αὐτὸ ἀλλὰ καὶ φορτίζοντάς το μὲ νοήματα.

Τὸ νόημα τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς καὶ κατ' ἐπέκταση τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενό της δὲν ἦταν τὸν 19ο αἰώνα τὸ ἴδιο μὲ τὸ σημερινὸ καὶ δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ στὴν λαϊκὴ κυριαρχία ποὺ μετέβαλε τὴ σημασία της, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτικοῦ συστήματος μὲ στοιχεῖα πλουραλιστικά. Ἡ κατοχύρωση τῆς κοινωνικῆς καὶ ἰδεολογικῆς πολυφωνίας, καθὼς καὶ τῆς συνδικαλιστικῆς καὶ κομματικῆς πολλαπλότητας, ἡ ἀναγνώριση τῆς κοινωνικῆς συμμετοχῆς μαζὶ μὲ τὸ σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων τῆς μειοψηφίας θεωροῦνται σήμερα συστατικὰ στοιχεῖα τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς. Τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς δὲν ἐξαντλεῖται πλέον στὴ διασφάλιση μόνον τῆς πλειοψηφικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικοπλαστικῆς ἐπιταγῆς τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κομμάτων στὴν ἐξουσία μὲ τὴ δυνατότητα μετατροπῆς τῆς μειοψηφίας σὲ πλειοψηφία καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων τῆς μειοψηφίας.

Ἡ πολλαπλότητα τῶν συμφερόντων καὶ ἰδεῶν ποὺ συγκρούονται στὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ στίβο, ἔχει τὸν ἀντίκτυπό της στοὺς σκοποὺς καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ Συντάγματος. Στὰ σύγχρονα πλουραλιστικὰ Συντάγματα συμβιώνουν ἀρχὲς μὲ ἀτομοκεντρικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτήρα καὶ σκοποὶ μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο (φιλελεύθερο ἢ παρεμβατικό) [15], συμβίωση ποὺ κά-

---

καὶ ἐπιστημολογικῆς εἰλικρίνειας» (ΝοΒ 1986. 1529 - 1538), στὶς ἀπόψεις ποὺ διετύπωσα στὴ μελέτη μου «Ἡ νομικὴ φύση καὶ ὁ πολιτικὸς χαρακτήρας τοῦ Συντάγματος» (ΤοΣ 1985. 476 - 496). Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἑρμηνευτὴ στὶς συνταγματικὲς ἀρχὲς δὲν «ἀποκλείει ἀπὸ τὸ ρυθμιστικὸ πεδίο τοῦ Συντάγματος τὶς ἰδεολογίες τῶν πολιτικῶν δυνάμεων», διότι τὸ περιεχόμενό τους φορτίζεται διαρκῶς ἀπ' αὐτὲς, οὔτε ὁδηγεῖ τὸν ἑρμηνευτὴ σὲ ἐξωσυνταγματικὲς ἰδεολογικὲς ἐπιλογές, ἀφοῦ ἡ ἰδεολογία ἐνυπάρχει καὶ ἀναδύεται ἀπὸ κάθε συνταγματικὴ ἀρχή.

14. Τὴν διαμεσολάβηση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν τονίζει ἐπαρκῶς ὁ Γ. Παπαδημητρίου, στὴν εἰσήγησή του «Τὸ μεθοδολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἑρμηνείας τοῦ Συντάγματος, στὸ «Συμπόσιο γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος», ποὺ ὀργανώθηκε στὴν Πάντειο στὶς 13, 14 καὶ 15 Ὀκτωβρίου, 1988.

15. Βλ. μεταξὺ ἄλλων σ' ὅτι ἀφορᾶ τὴν ἰταλικὴ συνταγματικὴ θεωρία, Valerio Onida, I principi fondamentali della Costituzione italiana, «Manuale di diritto pubblico», (a cura di G. G. Amato καὶ A. Barbera), Il Mulino, Bologna, 1984, 2.

νει ἀναγκαία κάποια ἐπιλογὴ καὶ σ τ ά θ μ ι σ η ἀ γ α θ ῶ ν ἀπὸ τὸν ἑρμηνευτή, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιλέξει μεταξὺ περισσοτέρων λύσεων σταθμίζοντας, κάθε φορά, τὶς συνταγματικὲς ἀξίες ποὺ διακυβεύονται μὲ βάση κριτήρια ποὺ ἀ ν τ λ εῖ ἄ μ ε σ α ἢ σ υ ν ά γ ε ι ἔ μ μ ε σ α ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Σὰν κριτήρια ἑρμηνείας θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναφερθοῦν ἡ «εὔρυθμη λειτουργία τοῦ πολιτεύματος», ἡ «διασφάλιση τῆς κυβερνητικῆς σταθερότητας», ἡ «ἑνότητα τοῦ Συντάγματος καὶ ἡ ἀσφάλεια τοῦ Συνταγματικοῦ δικαίου», ἡ ἀρχὴ «in dubio pro libertate» (ἐν ἀμφιβολίᾳ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας), ἡ διασφάλιση τῆς «ἰδεολογικῆς πολυφωνίας καὶ συνδικαλιστικῆς πολλαπλότητας», ὁ «κοινωνικὸς καὶ πολιτικὸς πλουραλισμὸς» κ.ἄ.

Στὶς πλουραλιστικὲς δημοκρατίες, πάντως, τὰ Συντάγματα, ἐνῶ εἶναι ἀνοικτὰ στὴ σύγκρουση καὶ διαφωνία, ἐμπεριέχουν ὅλες τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ διαρκῆ σύνθεση καὶ ἀνασύνθεση ἑρμηνευτικῶν προτάσεων, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἐ ν α ρ μ ο ν ί ζ ο υ ν, χωρὶς νὰ καταργοῦν, ἀντιμαχόμενους σκοπούς. Τὰ Συντάγματα αὐτὰ συγκροτοῦν ἔτσι ἕνα σ υ μ β ο λ ι κ ὸ δ η μ ό σ ι ο χ ῶ ρ ο, στὸν ὁποῖο συγκροτοῦνται διάφορες θεωρητικὲς προσεγγίσεις καὶ ἀντιλήψεις, ὅπως ἡ φιλελεύθερη, ἡ δημοκρατικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἢ σοσιαλιστική. Μοναδικὸ ὅριο τῆς ἰδεολογικῆς αὐτῆς ἀντιπαλότητας εἶναι ἡ κατοχύρωση τῆς δυνατότητας κάθε ἀντίληψης νὰ ἀνταγωνίζεται τὶς ἄλλες καὶ τῆς ἀποτροπῆς τοῦ ἐνδεχόμενου ἐπιβολῆς τῆς μίας πάνω στὴν ἄλλη ἢ τῆς καθιέρωσης ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ ἰδεολογικοῦ προτύπου.

III. Ἡ διάκριση πολιτικῆς καὶ νομικῆς ἑρμηνείας: τὸ παράδειγμα τῆς «ψήφου Ἀλευρᾶ».

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴ σχέση νομικῆς καὶ πολιτικῆς ἑρμηνείας ἄναψε κυριολεκτικὰ στὴν Ἑλλάδα μὲ ἀφορμὴ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀναπληροῦντος τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, Πρόεδρο τῆς Βουλῆς, Γ. Ἀλευρᾶ, στὴν ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογὴ νέου Προέδρου τὸν Μάρτιο τοῦ 1985. Τὸ μεῖζον ἑρμηνευτικὸ πρόβλημα ποὺ εἶχε ἀνακύψει τότε ἦταν ἂν τὰ ἀσυμβίβαστα ποὺ καθιέρωνε τὸ ἄρθρο 30 τοῦ Συντάγματος γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου ἴσχυαν καὶ γιὰ τὸν ἀναπληρωτή του [15α].

Εἶχαν διατυπωθεῖ σχετικὰ δύο ἀπόψεις: ἡ μία ποὺ ὑποστήριζε ὅτι τὰ ἀσυμβίβαστα καταλαμβάνουν, γιὰ ὅσο χρόνο ἀσκεῖ καθήκοντα Προέδρου,

---

91 - 126 καὶ G. Z a g r e b e l s k y, ὅ.π., σ. XI καὶ 82 ἐπ. Γιὰ τὸ ἀμερικανικὸ συνταγματικὸ δίκαιο, J. H. E l y, ὅ.π., ἰδίως σ. 11 - 72 καὶ M. T u s h n e t, ὅ.π., σ. 781 καὶ 806 ἐπ.

15α. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε τὴν ἐκτενῆ μελέτη τῶν Ἀ ρ. Μ ά ν ε σ η καὶ Ἀ ν τ. Μ α ν ι τ ά κ η, Ἡ ἀναπλήρωση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κατὰ τὸ ἰσχῦον Σύνταγμα, ὑπὸ δημοσίευση στὸν τιμητικὸ τόμο Μιχ. Στασινόπουλου.

καὶ τὸν ἀναπληρωτή του καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια ἀναστέλλεται προσωρινὰ ἡ ἄσκηση ὅλων τῶν δικαιωμάτων του ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ βουλευτική του ἰδιότητα, καὶ ἡ ἄλλη ποὺ ὑπεραμυνόταν τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς νὰ συμμετέχει στὴν ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογὴ Προέδρου ἀσκώντας δικαιώματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν βουλευτική του ἰδιότητα, τὴν ὁποία δὲν ἀποβάλλει ἄλλωστε ὅταν ἀναπληρώνει τὸν ΠτΔ.

Ἐπικοάτησε τελικὰ ἡ δεύτερη ἄποψη, ἡ ὁποία καὶ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν τότε κυβερνητικὴ πλειοψηφία, ὡς ὀρθότερη, κατὰ τὴν κρίσιμη ψηφοφορία. Προηγουμένως εἶχε κληθεῖ ἡ Βουλή, ἐλλείψει ἁρμόδιου δικαιοδοτικοῦ ὀργάνου, νὰ ἀποφασίσει ἐπὶ τοῦ ἑρμηνευτικοῦ ζητήματος σὲ εἰδικὴ συνεδρίαση καὶ ἡ ἀπόφασή της, εὐνοϊκὴ πολιτικὰ γιὰ τὴν πλειοψηφία, χρησίμευσε ὡς νομιμοποιητικὸ ἔρεισμα καὶ δικαιολογία γιὰ τὴ συμμετοχὴ τελικὰ τοῦ ἀναπληρωτὴ Προέδρου στὴν προεδρικὴ ψηφοφορία, συμμετοχὴ ποὺ ἔκρινε ὁριακὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα.

Τὸ κρίσιμο ὡστόσο ἐδῶ ζήτημα δὲν εἶναι ἡ ἀνεύρεση καὶ δικαιολόγηση τῆς ὀρθότερης ἑρμηνείας, ἀλλὰ ἡ διάκριση, ἐφ' ὅσον κριθεῖ ἐφικτὴ καὶ ἐπιβεβλημένη, τῆς νομικῆς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἑρμηνεία.

Διότι θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο ἑρμηνευτικὲς ἐκδοχές, ἐφ' ὅσον θεμελιώνονταν σὲ ἐπιχειρήματα καὶ ἀκολουθοῦσαν κάποια — ἀνεξάρτητα ποιά — νομικὴ ἑρμηνευτικὴ μέθοδο ἀναζητώντας τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης, θὰ μποροῦσαν νὰ διεκδικήσουν ἡ κάθε μία γιὰ τὸν ἑαυτό της τὸν τίτλο τῆς ὀρθότερης ἑρμηνευτικὰ πρότασης. Ἡ ἀξία καὶ ἀξιοπιστία τῆς κάθε μιᾶς κρίνεται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴ συνέπεια καὶ πειστικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ παρατίθενται, ἀπὸ τὴ λογική της θεμελίωση καὶ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἑρμηνευτικὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποίησε, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐλέγξιμα καὶ διαγνώσιμα.

Οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ ἔχει κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο ἑρμηνευτικὲς ἐκδοχὲς δὲν ἐπηρεάζουν ὡστόσο τὸ νομικὸ χαρακτήρα τῆς ἑρμηνευτικῆς πρότασης οὔτε συντείνουν στὸ νὰ μεταπέσει αὐτὴ ποὺ ἔχει τὸ μεγαλύτερο πολιτικὸ ἀντίκτυπο στὴν κατηγορία τῶν «πολιτικῶν» ἑρμηνειῶν καὶ ἄρα στὴν κατηγορία τῶν ἑρμηνειῶν μὲ μειωμένη ἐπιστημονικὴ ἀξία.

Εἶναι προφανὲς ὅτι πολιτικὲς συνέπειες εἶχαν καὶ οἱ δύο ἑρμηνευτικὲς προτάσεις ποὺ ἀναφέραμε καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικές. Αὐτὸ ὅμως τὸ γεγονὸς ἀπὸ μόνο του δὲν μεταμορφώνει τὴν ἑρμηνεία σὲ πολιτικὴ οὔτε καὶ τῆς ἀφαιρεῖ τὴ δυνατότητα νὰ ἀξιώνει ἀνάλογη πρὸς τὸν ἑρμηνευτικὸ κανόνα συμπεριφορά. Οὔτε βέβαια τὰ πολιτικὰ κίνητρα καὶ οἱ ἰδεολογίες τοῦ ἑρμηνευτῆ εἶναι ἱκανὰ ἀπὸ μόνα τους νὰ μειώσουν τὴ νομικὴ ἀξία τῆς λύσης ποὺ ἐπιλέχθηκε, ἡ ὁποία θὰ κριθεῖ, ὡς πρὸς τὴ νομική της βαρύτητα καὶ ὀρθότητα, βασικὰ ἀπὸ τὴ λογική της θεμελίωση καὶ τὴ μεθοδολογική της συνέ-

πεια καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ εἶχε στὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς συνταγματικῆς πραγματικότητας καὶ πιὸ συγκρεκριμένα στὴν ἁρμονικὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος.

Ἡ δεσμευτικότητα ἐξάλλου τῆς νομικῆς ἑρμηνείας εἶναι συνάρτηση τῆς ἐξουσίας ποὺ διαθέτει τὸ ὄργανο ποὺ τὴν ἐκφέρει καὶ ὄχι τῶν ἰδεολογιῶν, κρυφῶν ἢ φανερῶν, τοῦ φορέα του, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε ὑπάρχουν καὶ ἐπηρεάζουν οὕτως ἢ ἄλλως τὸν ἑρμηνευτὴ κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς πρότασής του. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἑρμηνεία, ἡ ἑρμηνεία δηλαδὴ ποὺ διατυπώνεται ἀπὸ τὴ θεωρία, δὲν ἔχει τὴ δεσμευτικότητα ποὺ διαθέτει ἡ ἐπίσημη ἑρμηνεία, αὐτὴ ποὺ ἐκφέρεται ἀπὸ τὰ δικαστικὰ ὄργανα τοῦ κράτους. Ἡ δύναμή της εἶναι συνάρτηση τοῦ κύρους τοῦ ἑρμηνευτῆ καὶ τῆς ἀπήχησης ποὺ συναντᾶ στὴν «κοινωνία» τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, πολιτικὲς θὰ μποροῦσαν νὰ χαρακτηριστοῦν καὶ οἱ δύο ἑρμηνευτικὲς ἐκδοχὲς ποὺ διατυπώθηκαν ἀπὸ τὴ συνταγματικὴ θεωρία σχετικὰ μὲ τὴν «ψῆφο Ἀλευρᾶ», χωρὶς ὅμως νὰ παύουν νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ νομικές. Ὁ πολιτικὸς τους χαρακτήρας προκύπτει, λιγώτερο ἢ περισσότερο ἔντονος, ὄχι τόσο ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ εἶχαν ἂν ἐφαρμόζονταν, ὅσο ἀπὸ τὸ βάρος ποὺ εἶχαν στὴν ἐπιλογὴ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης λύσης κριτήρια πολιτικῆς σκοπιμότητας[15β]. Τὸ ἂν καὶ πόσο βάραιναν κριτήρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὴ νομικὴ οκέψη τοῦ ἑρμηνευτῆ φαίνεται ἀπὸ τὴν πειστικότητα καὶ σοβαρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων

15β. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζεται κατὰ τὴ γνώμη μου μία ἀπὸ τὶς διαφορὲς ποὺ ἀνακύπτουν, σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση νομικῆς καὶ πολιτικῆς ἑρμηνείας, μεταξὺ τῆς παραπάνω τοποθέτησης καὶ τοῦ μεθοδολογικοῦ ἐκείνου ρεύματος ποὺ δέχεται ὅτι «Δὲν ὑπάρχει στὶς ἀμφιλεγόμενες νομικὲς περιπτώσεις ἡ (μία) σωστὴ λύση, μὰ δυνατότητα πολλῶν σωστῶν (ἐπιστημονικὰ) λύσεων, ἀρκεῖ νὰ στηρίζονται αὐτὲς σὲ ἐπιστημονικὰ ἔγκυρη ἐπιχειρηματολογία. Ἡ διαμάχη συνεπῶς γύρω ἀπὸ τὴ δῆθεν νομικὴ ἐγκυρότητα τῆς α' καὶ μὴ ἐγκυρότητα τῆς β' λύσης, σὲ ἐμφιλεγόμενα θέματα εἶναι διαμάχη πολιτικὴ καὶ ὄχι ἐπιστημονική. Στὸ ἀμφιλεγόμενο πρόσφατα ζήτημα τῆς ψήφου τοῦ ἀναπληρωτὴ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ὁριστικοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντα, τὸ ὁποῖο δίχασε τοὺς συνταγματολόγους τῆς χώρας, δὲν ὑπάρχει μία σωστὴ λύση (μονοσήμαντη ἀνάγνωση σχετικῆς συνταγματικῆς ἢ ἄλλης διάταξης). Καὶ οἱ δύο λύσεις — προϊόντα διαφορετικῆς πολιτικῆς ἐπιλογῆς — εἶναι ἐξίσου ἔγκυρες νομικὰ (ἐπιστημονικὰ) στὸ μέτρο ποὺ στηρίζονται σὲ ἐπιστημονικὰ ἔγκυρη ἐπιχειρηματολογία. Καμμιὰ δὲν μπορεῖ νὰ διεκδικήσει γιὰ τὸν ἑαυτό της τὸ σκῆπτρο τῆς ἀποκλειστικῆς ὀρθότητας ἀπὸ νομικὴ ἄποψη». (Ἰ. Μανωλεδάκης, Νομικὴ ἐπιστήμη καὶ πολιτική, ἐφημ. «Τὰ Νέα» 30.4.85). Ὁ Ἰ. Μανωλεδάκης ὄχι μόνον ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξη μιᾶς ὀρθῆς καὶ ἀντικειμενικῆς λύσης, ἀλλὰ θεωρεῖ καὶ ἄσκοπη ἢ μάταιη τὴν ἀναζήτηση τῆς σχετικὰ ὀρθότερης, ἀφοῦ ὅλες οἱ προτεινόμενες εἶναι ἐξίσου ἔγκυρες καὶ ἄρα ἐξίσου σωστές. Δέχεται ἐξάλλου ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἑρμηνευτικῆς λύσης γίνεται μὲ πολιτικὰ κριτήρια καὶ ἄρα δὲν ὑπόκειται ἡ ἴδια, ἡ ἐπιλογή, σὲ ἐπιστημονικὸ (νομικὸ) ἔλεγχο ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητά της. Ἄμεση ἀπάντηση στὴν τοποθέτηση αὐτὴ περιέχουν οἱ σελίδες τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

πού θεμελιώνουν τὴν ἑρμηνευτικὴ πρότασή. Ἐπιχειρήματα ἀσαφῆ καὶ ἀβέβαια, συλλογισμοὶ χαλαροὶ καὶ ἀντιφατικοί, τεκμηρίωση ἐλλιπὴς καὶ ἀσθενὴς προδίδουν κατὰ τεκμήριο πολιτικὰ κίνητρα ἢ ὑποκρύπτουν πολιτικὲς ὑστεροβουλίες καὶ ὑποδηλώνουν συνήθως τὴν ὑποταγὴ τοῦ νομικοῦ σκεπτικοῦ στὶς συγκυριακὲς ἐπιδιώξεις τῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Μὲ βάση τὸ κριτήριο αὐτὸ ἡ σχέση νομικῆς ἑρμηνείας καὶ πολιτικῆς ἀξιολόγησης εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη : ὅσο μεγαλώνει τὸ βάρος τῆς μιᾶς τόσο μειώνεται τὸ εἰδικὸ βάρος τῆς ἄλλης.

Τὰ δύο αὐτὰ εἴδη ἑρμηνείας ὡστόσο δὲν συγκρούονται οὔτε ἀλληλοαποκλείονται ἀλλὰ μᾶλλον ἐπικαλύπτονται. Πολιτικὴ ἦταν σίγουρα ἡ ἑρμηνεία ποὺ ἔδωσε ἡ Βουλή, στὴν εἰδικὴ ἐκείνη συνεδρίασή της, σχετικὰ μὲ τὸ δικαίωμα τοῦ ἀναπληρωτῆ Προέδρου νὰ συμμετέχει στὴν ψηφοφορία γιὰ τὴν ἀνάδειξη Προέδρου. Ἦταν πολιτικὴ ὄχι μόνον διότι διατυπώθηκε ἀπὸ ἕνα κατ' ἐξοχὴν πολιτικὸ ὄργανο ποὺ κρίνει καὶ ἀποφασίζει ἀποκλειστικὰ μὲ βάση πολιτικὰ κριτήρια ἐπιλέγοντας τὴν πλέον συμφέρουσα γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία λύση ἢ τὴν πιὸ σκόπιμη πολιτικά, ἀλλὰ κυρίως διότι τῆς ἔλλειπε ἡ εἰδικὴ θεμελίωση, ἕνα συνεκτικὸ σκεπτικὸ ποὺ νὰ συνοδεύει τὴν ἀπόφαση, νὰ τὴν αἰτιολογεῖ καὶ νὰ τὴν θεμελιώνει συνταγματικά. Πρὶν ἀπὸ τὴν ψηφοφορία προηγήθηκε βέβαια ἐκτενὴς συζήτηση μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ κοινοβουλίου γιὰ τὸ ἂν δικαιοῦται νὰ ψηφίσει ὁ «Ἀλευρᾶς» καὶ κατὰ τὴ συζήτηση ἐκείνη διατυπώθηκαν διάφορα ἐπιχειρήματα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς πρὸς ἐνίσχυση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἑρμηνευτικῆς πρότασης. Τὰ νομικὰ ἐπιχειρήματα συμπλέκονταν ὅμως σὲ τέτοιο βαθμὸ μὲ τὰ πολιτικά, ὥστε ἦταν δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὸ νομικὸ ἔρεισμα τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὸ πολιτικό της κίνητρο. Ἡ ὅλη συζήτηση θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἕνα ἐκτεταμένο σκεπτικὸ τῆς ἀπόφασης, ἡ κατίσχυση ὅμως στὴν περίπτωση αὐτὴ τῶν πολιτικῶν κινήτρων ἦταν ἐμφανής. Ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα ποὺ ἐπέβαλε τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία εἶχε ἐπισκιάσει τὴ νομικὴ ἐπιχειρηματολογία, ἡ ὁποία ἐμφανιζόταν κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες νομικὰ διαβλητὴ καὶ ἀναξιόπιστη.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς καὶ ἀναπληρωτὴς Πρόεδρος εἶχε τότε μὲ ἐπιστολή του προκαλέσει τὴν ἀπόφαση ἐκείνη, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἄλλο ὄργανο καταλληλότερο νὰ ἀποφανθεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος ποὺ εἶχε ἀνακύψει. Ἡ ἑρμηνεία ὅμως ποὺ ἔδωσε ἡ Βουλὴ δὲν εἶχε δεσμευτικὸ χαρακτήρα οὔτε καὶ ἰδιαίτερη νομικὴ βαρύτητα. Ἡ σημασία της ἦταν κυρίως ἠθικο - πολιτική, νομιμοποιοῦσε ἁπλῶς τὴ συμμετοχὴ στὴν κρίσιμη ψηφοφορία τοῦ ἀναπληρωτῆ Προέδρου καὶ προσέδιδε στὴν ἀμφισβητούμενη ἐνέργειά του νομιμοφάνεια καὶ βέβαια προσέφερε τὴν ἀπαραίτητη πολιτικὴ κάλυψη. Αὐτὴν τὴν τελευταία εἶχε ἄλλωστε ἐπιζητήσει καὶ ὁ ἴδιος βασιζόμενος στὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῆς πλειοψηφίας, στὴν ὁποία πολιτικὰ ἄλλωστε ἀνῆκε.

Πολιτική ἦταν λοιπὸν ἡ ἀπόφαση ἐκείνη διότι στηριζόμενη στὴ δύναμη τῶν περισσοτέρων καὶ ὄχι στὴ δύναμη τῶν ἐπιχειρημάτων. Ἐπιβλήθηκε περισσότερο ὡς θέληση τῆς πλειοψηφίας, παρὰ ὡς ἀπόφαση δικαίου θεμελιωμένη σὲ κανόνες καὶ ἀρχὲς τοῦ Συντάγματος.

Δὲν ὑπῆρχε ἄλλωστε, οὔτε ἀπὸ τὸ Σύνταγμα οὔτε ἀπὸ τὸν κανονισμὸ τῆς Βουλῆς, θεσμικὴ ὑποχρέωση πρὸς θεμελίωσή της.

Ἡ ἔλλειψη παρόμοιας ὑποχρέωσης ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸ κριτήριο γιὰ τὸν χαρακτηρισμό της ὡς πολιτικῆς [15γ], ἐνῶ παράλληλα τὸ ἴδιο κριτήριο ἐπιτρέπει τὴ σαφῆ διάκρισή της ἀπὸ μία, λόγου χάρη, δικαστικὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν πρώτη, κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι φέρει στὸ ἴδιο της τὸ σῶμα τοὺς λόγους, τὴν αἰτιολογία τοῦ διατακτικοῦ της. Κάθε δικαστικὴ ἀπόφαση εἶναι ὑποχρεωτικὰ αἰτιολογημένη καὶ ἄρα λογικὰ θεμελιωμένη, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει ἡ ἀντίστοιχη ἀξίωση θεσμικῆς θεμελίωσης μιᾶς πολιτικῆς ἀπόφασης, ἡ ὁποία κρίνεται μόνον ἀπὸ τοὺς σκοποὺς ποὺ ἐπιδιώκει καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητά της.

Ἡ ἐπίμαχη ἑπομένως ἀπόφαση τῆς Βουλῆς δὲν μποροῦσε νὰ ὑποκαταστήσει δικαστικὴ ἀπόφαση οὔτε νὰ λειτουργήσει στὴ θέση ἑνὸς (ἐλλείποντος) συνταγματικοῦ δικαστηρίου. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἑρμηνεία ποὺ δόθηκε θὰ μποροῦσε ἀβίαστα νὰ χαρακτηριστεῖ πολιτική.

IV. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ὀρθότερης συνταγματικὰ ἑρμηνείας.

Τὸ Σύνταγμα δὲν ἑρμηνεύεται, ἐπειδὴ εἶναι νόμος πολιτικός, οὔτε ὅπως νᾶναι, οὔτε ὅπου νᾶναι, οὔτε ἀπ' ὅποιον νᾶναι [16]. Ἡ ἀξία μιᾶς συνταγματικῆς ἑρμηνείας κρίνεται ἀπὸ τὴν τήρηση ὁρισμένων κανόνων καὶ κάποιας μεθόδου, ποὺ ἡ ἴδια ἡ ἑρμηνευτικὴ διαδικασία καὶ ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ Συντάγματος ὡς νόμου πολιτικοῦ θέτουν. Καὶ βέβαια ὁ κάθε πολίτης δικαιοῦται νὰ ἑρμηνεύει τὸ Σύνταγμα [17], νὰ ἔχει ἄποψη γιὰ τὴν ἐφαρμογή του καὶ νὰ συμμετέχει στὴ διαμόρφωση μιᾶς «κοινῆς συνταγματικῆς γνώμης». Ἡ γνώμη του ὅμως δὲν ἔχει οὔτε διεκδικεῖ δεσμευτικὴ ἀξία. Διαφέρει δηλαδὴ ριζικὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἑρμηνεία, αὐτὴ ποὺ ἐκφέρεται ἀπὸ τὰ ἁρμόδια καὶ ρητὰ ἐξουσιοδοτημένα ὄργανα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν «ἐπιστημονικὴ» ἑρμηνεία, αὐτὴν ποὺ ἐκφέρεται ἀπὸ τοὺς «εἰδικούς», ἀπὸ τὴν θεωρία.

15γ. Βλ. σχετικὰ Π. Σούρλα, Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς, ὅ.π., σ. 155 - 191.

16. Ἀντ. Μανιτάκης, Ἡ νομικὴ φύση καὶ ὁ πολιτικὸς χαρακτήρας τῆς ἑρμηνείας τοῦ Συντάγματος, ΤοΣ 1985, σ. 489 καὶ F. Delpérée, La Constitution et son interprétation, «L'interprétation en Droit», Bruxelles 1978, 187 - 210.

17. Βλέπε σχετικὰ Δ. Τσάτσο, Συνταγματικὸ Δίκαιο, ἔνθ' ἀνωτ.

Οἱ κανόνες πάνω στὴν ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος ἀλλὰ καὶ τοῦ Δικαίου γενικότερα, ἔχουν, κατ' ἀρχήν, ὅπως σημειώνει ὁ ἰταλὸς συνταγματολόγος Zagrebelsky, χαρακτήρα «ἐργαλειακό», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι κανόνες διαδικαστικοὶ κάποιων ἄλλων κανόνων. Ὁ ἐργαλειακὸς χαρακτήρας τῶν ἑρμηνευτικῶν κανόνων δὲν ποσκύπτει ἀπὸ τὸν ποσσανατολισμό τους στὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀληθινοῦ νοήματος τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν χρησιμότητά τους στὴ διατύπωση μιᾶς πειστικῆς καὶ λογικὰ τεκμηριωμένης ἑρμηνευτικῆς πρότασης. Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἀντικειμενικὰ ὀρθὴ ἑρμηνεία γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο ὅτι δὲν ὑπάρχει στὸ Δίκαιο γενικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ ἢ ἀπόλυτα δεκτὸ κριτήριο ἐπαλήθευσης τῆς ὀρθότητας μιᾶς ἑρμηνείας [18]. Ὑπάρχει ὅμως ἡ σχετικὰ ὀρθότερη ἑρμηνεία. Ἡ ὀρθότητα κάθε ἑρμηνείας κρίνεται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὰ κριτήρια ποὺ ἡ ἴδια θέτει καὶ ἀπὸ τὴ μέθοδο ποὺ ἐπιλέγει καὶ ἀκολουθεῖ. Κρίνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό της. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀπαίτηση γιὰ ὀρθὴ ἑρμηνεία μὲ τὴ συμβατική τοῦ ὅρου ἔννοια παραμένει ἄσβεστη, τὰ ποῶτα κριτήρια ὀρθότητας ποὺ διαθέτουμε εἶναι ἡ σωστὴ ἢ λανθασμένη χρήση τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν μεθόδων ἑρμηνείας. Ἡ σωστὴ χρήση θεμελιώνει ὀρθὴ κατὰ τεκμήριο ἑρμηνεία, ἐνῶ ἡ λανθασμένη ἢ ἐλλιπὴς χρήση ὁδηγεῖ, συνήθως, σὲ χωλὲς καὶ ἀστήοικτες ἑρμηνευτικὲς προτάσεις [19].

Τὰ κριτήρια ὅμως αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνα, οὔτε εἶναι ἄλλωστε δυνατὸν ἡ ὀρθότητα τῆς ἑρμηνείας νὰ κρίνεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ «τεχνικὰ» ἢ «μεθοδολογικὰ» κριτήρια, χωρὶς ἀναφορὰ καὶ σὲ οὐσιαστικά.

Μιὰ ἑρμηνεία μπορεῖ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dworkin, νὰ εἶναι «καλύτερη» ἀπὸ μιὰν ἄλλη, καὶ κάποια τρίτη καλύτερη ἀπ' ὅλες, ὄχι ὅμως μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία εἶναι ἀντικειμενικὰ ὀρθὴ ἢ λανθασμένη — ἀφοῦ ἡ ἀντικειμενικότητα ἀποτελεῖ φάρσα — [20] ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ χρησιμοποίησε καὶ ἀντέκρουσε ἐπιχειρήματα, ἀκολούθησε διαδικασία καὶ τήρησε κανόνες μὲ ἀξιομνημόνευτη λογικὴ συνέπεια, ὥστε πείθει, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη, γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς δεοντολογικῆς της πρότασης. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἑρμηνευτικῶν προτάσεων εἶναι ἕνας διαρκὴς πόλεμος ἐπιχειρημάτων, μία συνεχὴς διυποκειμενικὴ διαβού-

---

18. Βλέπε σχετικὰ καὶ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Chr. Atias, Épistémologie juridique, Paris, PUF, 1985, σ. 166 - 167 : «Ἡ ἀντικειμενικότητα, ὅπως τὴν ὁρίζουν οἱ νομικοὶ θετικιστὲς... δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἀντικειμενικότητα πρὸς τὴν ὁποία προσβλέπουν οἱ νομικοὶ εἶναι μόνον μία ὑποκειμενικότητα ποὺ ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της». «Κριτήρια ἀντικειμενικότητας εἶναι ἡ διαφάνεια τῶν παρατηρητῶν καὶ ἡ διαγνωσιμότητα τῶν θεωρητικῶν κατασκευῶν».

19. Βλ. Zagrebelsky, ὅ.π., σ. 70.

20. R. Dworkin, Don't Talk about Objectivity Any More, σ. 298. Πρβλ. καὶ Atias, ὅ.π., σ. 167.

λευση μὲ σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση καὶ ἐπιβολὴ τῆς σχετικὰ ὀρθότερης γιὰ τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες καὶ περιστάσεις ποὺ διατυπώνεται, ἑρμηνείας. Ἡ ἀναζήτηση αὐτή, καθορισμένη ἱστορικά, εἶναι διαρκής, ἐνυπάρχει ὡς ἐπιδίωξη στὴν πρόταση τοῦ ἑρμηνευτῆ καὶ ὡς ἀπαίτηση ὅλων τῶν ὑποκειμένων δικαίου. Καὶ ἡ ἀνεύρεσή της σχετική. Ἡ ὀρθότητα ἐξάλλου δὲν μπορεῖ, τελικά, νὰ κριθεῖ παρὰ μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀναδρομικά, ἐνόψει τῶν σκοπῶν, τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ἐπιπτώσεων στὴν πράξη τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης.

Τὴν πολιτικὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀξίωση γιὰ προσδιορισμὸ τοῦ σχετικὰ «ἀληθέστερου» νοήματος ἑνὸς κειμένου συμπυκνώνει ἕνας ἀμερικανὸς καθηγητὴς μιλώντας γενικὰ γιὰ τὴν ἑρμηνεία. Τὰ συμπεράσματά του ἰσχύουν ὅμως καὶ γιὰ τὴ νομική: «Ἡ ἑρμηνεία ἑνὸς κειμένου παρουσιάζει ἐνδιαφέρον θεωρητικὸ ὅταν ἐπιδιώκει νὰ προσδιορίσει κάποια ἀντικειμενικὴ ἱστορικὰ ἀλήθεια. Ἡ ἴδια ἑρμηνεία εἶναι πολιτικὰ σημαντική, μόνον ὅταν προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει κάποια ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια. Ἂν μία ἑρμηνεία λέει ἢ ὄχι τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια εἶναι ἕνα ἐρώτημα ποὺ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσει»[21]. Ἡ ἀνεύρεση καὶ διατύπωση τοῦ σχετικὰ «ἀληθέστερου» νοήματος[22] ἑνὸς νομικοῦ κειμένου ἀποτελεῖ ἀξίωση σύμφυτη τῆς ἑρμηνευτικῆς διαδικασίας καὶ ἀπαίτηση πολιτικὴ τῶν ὑποκειμένων ποὺ ἀντιδικοῦν. Κανεὶς ἑρμηνευτὴς δὲν δικαιοῦται οὔτε μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν εὐγενῆ προσπάθεια, χωρὶς νὰ ἀρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του. Ἂν ἀποδειχτεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἱστορικά, ὅτι ἡ ἑρμηνευτική του πρόταση ἦταν ἀβάσιμη ἢ λανθασμένη δὲν ἔχει παρὰ νὰ τὴν ἀναθεωρήσει.

Ἀλλὰ ἡ ὀρθότητα μιᾶς ἑρμηνείας δὲν κρίνεται μόνον ἀπὸ τοὺς κανόνες ἑρμηνείας καὶ ἀπὸ τὴν ἑρμηνευτικὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθήθηκε, οὔτε ἀξιολογεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ σωστὴ καὶ συνεπὴ χρήση τῶν ἑρμηνευτικῶν ἐργαλείων ποὺ χρησιμοποίησε. Κρίνεται καὶ ἀξιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἀντίκτυπο ποὺ θὰ ἔχει στὴν πράξη ποὺ ἐπιδιώκει νὰ κατευθύνει. Διότι ἡ νομικὴ ἑρμηνεία καὶ ἰδίως ἡ συνταγματική, δὲν εἶναι ἕνα πνευματικὸ ἐγχείρημα πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ οὐδέτερο, ἀλλὰ μία πνευματικὴ δραστηριότητα προσανατολισμένη στὴν πράξη, ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐφαρ-

---

21. E. D. Hirsch, The Politics of Theories of Interpretation, σὲ «The Politics of Interpretation», σ. 321 (333).

22. Θὰ μποροῦσε, ὡστόσο, νὰ προσθέσει κανεὶς διορθώνοντας τὴν πρόταση, ὅτι στὴ νομικὴ ἐπιστήμη οἱ προτάσεις «δὲν εἶναι ψευδεῖς ἢ ἀληθεῖς, ἀλλὰ ὀρθὲς ἢ μὴ ὀρθὲς ἐφόσον ἀποσκοποῦν στὴν ἐκπλήρωση ὁρισμένων σκοπῶν»: Ἰ. Γιαννίδη, ὅ.π., σ. 260. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀξίωση ὀρθῆς δικαστικῆς κρίσεως, Π. Σούρλα, ὅ.π., σ. 155 ἐπ. καὶ 188 - 199.

μογή τοῦ δικαίου. Σκοπὸς της εἶναι ἡ διατύπωση κανόνων πού νὰ ὑποδεικνύουν τὴν ὀρθότερη κατὰ τὸ Δίκαιο συμπεριφορά.

Θὰ πρέπει πάντως νὰ ὑπογραμμιστεῖ, ὅτι καθ' ὅσον ἀφορᾶ τὰ κριτήρια ἐπαλήθευσης τῆς ὀρθότητας μιᾶς ἑρμηνείας, καὶ δὴ τῆς συνταγματικῆς, αὐτὰ εἶναι, οὕτως ἢ ἄλλως, «συμβατικά», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴ καὶ ἀπόλυτη ἰσχύ, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι αὐθαίρετα δημιουργήματα τῆς ὑποκειμενικῆς θέλησης τοῦ ἑρμηνευτῆ, ἡ κρίση τοῦ ὁποίου ὑπόκειται σὲ κανόνες καὶ εἶναι ἐλέγξιμη. Ἔτσι, τὰ κριτήρια αὐτὰ ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι γενικότερα ἀποδεκτὰ καὶ ἀκόμη νὰ εἶναι, ὡς πρὸς τὴν ἰσχύ τους, γενικεύσιμα, νὰ μποροῦν δηλαδὴ νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸν καθένα καὶ νὰ ἰσχύουν σὲ περισσότερες περιπτώσεις, ἀφοῦ βέβαια γίνουν ἀντικείμενο ἔλλογης διαβούλευσης καὶ ἀντιπαράθεσης ἐπιχειρημάτων ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα δικαίου[23].

Ὡς τέτοια κριτήρια ἑρμηνείας θὰ μποροῦσαν ὅπως σημειώσαμε νὰ θεωρηθοῦν στὸ Συνταγματικὸ Δίκαιο ἡ «διαφύλαξη τῆς ἑνότητας τοῦ Συντάγματος», συνδρομὴ τοῦ «τεκμηρίου ἁρμοδιότητας κατὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους καὶ ὑπὲρ τῆς Βουλῆς», τὸ τεκμήριο «ἐν ἀμφιβολίᾳ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας», «ἡ διασφάλιση τῆς κυβερνητικῆς σταθερότητας καὶ τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος», ἡ «πλουραλιστικὴ ὀρχὴ» κ.ἄ.

Ἂν καὶ συμβατικά, καὶ ἑπομένως σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι δημιουργήματα τῆς θεωρίας καὶ τῆς νομολογίας, τὰ κριτήρια αὐτὰ ἔχουν, ἐν τούτοις, καὶ πρέπει νὰ ἔχουν, ὀρθολογικὴ θεμελίωση[24]. Δὲν ἀναζητεῖται, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ θεμελίωσή τους ἔξω ἀπὸ τὸ θετὸ Δίκαιο καὶ τὶς ἀρχὲς πού τὸ διέπουν, οὔτε προκύπτουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἑρμηνευτικὴ διαδικασία. Ἔστω καὶ ἂν οἱ ρίζες τους φθάνουν μέχρι τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πράξη, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἐμπλουτίζονται διαρκῶς κατὰ περιεχόμενο καὶ ἀνανεώνονται οὐσιαστικά, ἡ ἀξίωση θετικότητας καὶ ἀσφάλειας τοῦ Δι-

---

23. Βλέπε σχετικὰ Π. Σούρλα, Νομοθετικὴ θεωρία καὶ νομικὴ ἐπιστήμη, ὅ.π., σ. 178 ἐπ. 189, τοῦ ἴδιου, Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων, Ἀθήνα 1989, σ. 201 - 205, Ἰ. Γιαννίδη, ὅ.π., σ. 267. Ἀπὸ τὴν ἀλλοδαπὴ βιβλιογραφία κυρίως τὶς ἀπόψεις τοῦ J. Habermas, Raison et légitimité, Paris, Payot, 1978, σ. 142 - 153 καὶ ἀνάλυση τῆς σκέψης του ἀπὸ J. M. Ferry, Habermas, L'éthique de la communication, Paris, P.U.F., 1987, σ. 321 - 324, 359 - 364 καὶ 375 - 400.

24. Γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα ὀρθολογικῆς θεμελίωσης τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Δικαίου, Π. Σούρλα, Νομοθετικὴ θεωρία, σ. 241 ἐπ. καὶ Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρου, Ἡ σχέση τῆς ὀρθότητας μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ νόμου, «Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο», Ἀθήνα, 1980, σ. 312 - 345. Ἀκόμη, J. Lenoble καὶ Fr. Ost, Droit, Mythe et Raison, Publications des Facultés Universitaires Saint Louis, Bruxelles, 1980, σ. 91 - 120 καὶ Fr. Ost καὶ M. Van de Kerchove, L'interprétation judiciaire et le postulat de rationalité du législateur, ὅ.π., σ. 355 - 398.

καίου ἐπιβάλλει τὴν ἔλλογη στήριξή τους σὲ ἀρχὲς καὶ σκοποὺς ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ ἱστορικὰ προσδιορίσιμο περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποδοχὴ ποὺ συναντᾶ ἡ ἑρμηνευτικὴ πρόταση ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἢ «τὴν κοινωνία τῶν ἑρμηνευτῶν τοῦ Συντάγματος» ὅπως ἀποκλήθηκε [25], ἡ συζήτηση ποὺ προκλήθηκε στὴ θεωρία καὶ ἡ ἀπήχηση ποὺ εἶχε στὴν κοινὴ γνώμη, καθὼς καὶ ἡ ἀνταπόκριση ποὺ βρῆκε ἀπὸ τὰ ἁρμόδια δρῶντα ὄργανα καὶ τοὺς ἄλλους πολιτειακοὺς παράγοντες (κόμματα, ὁμάδες πίεσης, τύπος), συνέτουν, ὅλα αὐτὰ μαζί, στοιχεῖα διυποκειμενικοῦ ἐλέγχου καὶ ἐπαλήθευσης τῆς ὀρθότητας τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας. Ἡ προτεινόμενη ἑρμηνεία συζητεῖται, σχολιάζεται, κρίνεται καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ ὅλους τοὺς κοινωνοὺς τοῦ Δικαίου. Ἡ ὀρθότητά της δοκιμάζεται τελικὰ μὲ βάση τὸ ὕπατο ἑρμηνευτικὸ κριτήριο τὴ δημοκρατικὴ ἀρχή [26], ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ συζήτηση, διαβούλευση, ἐπικοινωνία μεταξὺ ὅλων ὅσων ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἑρμηνευομένης διάταξης καὶ τοὺς ἀφορᾶ [27]. Ἡ ἑρμηνεία χρειάζεται νὰ πείθει καὶ γιὰ νὰ πείθει πρέπει νὰ τεκμηριώνεται, νὰ εἶναι διαγνώσιμη, ἐλέγξιμη καὶ ἐπαληθεύσιμη καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴ λογικὴ θεμελίωση ποὺ ἐπιχειρεῖ.

Ὅταν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1989 προέκυψε ζήτημα γιὰ τὸν τρόπο διάλυσης τῆς Βουλῆς, μεταξὺ τῶν δύο λύσεων ποὺ προτάθηκαν ἐπιλέχθηκε ἐκείνη ποὺ συνάντησε τὴ μεγαλύτερη συναίνεση. Ἡ μία πρόταση ὑποστήριζε ὅτι ἡ Βουλὴ μποροῦσε νὰ διαλυθεῖ μὲ βάση τὸ ἄρθρο 41 παρ. 2 καὶ τὴν ἐπίκληση, ἔστω καὶ ὀψιγενῶς, «ἐξαιρετικῆς σημασίας ἐθνικοῦ θέματος». Ἡ ἄλλη πρόταση, ποὺ ἔγινε τελικὰ ἀποδεκτή, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐπίκληση «ἐθνικοῦ θέματος» ἦταν προσχηματικὴ καὶ ὅτι ἡ μόνη συνταγματικὰ ἐνδεδειγμένη λύση ἦταν ἡ διάλυση τῆς Βουλῆς μὲ τὴ διαδικασία τοῦ 38 παρ.

---

25. Ἔτσι τὴν ἀποκάλεσε ὁ γερμανὸς δημοσιολόγος P. Häberle («Die offene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten», JZ 1975, 295 ἐπ.), βλ. σχετικὰ Δ. Τσάτσου, Συντ. Δίκ., τ. Γ', σ. 323 καὶ Εὐ. Βενιζέλου, NoB 34 (1986), 1537.

26. Γιὰ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ ὡς ὕπατο κριτήριο ἀξιολόγησης τῶν δικανικῶν κρίσεων καὶ ἐπιλογῆς τοῦ ἐφαρμοστέου κανόνα, Π. Σούρλα, Νομοθετικὴ θεωρία, σ. 208 - 218, ἰδίως ὅμως τὶς σημαντικές, γιὰ τὴ συνταγματικὴ ἑρμηνεία, σκέψεις του στὴ πρόσφατη μελέτη του «Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων», σ. 155 - 191.

27. Σχετικὰ μὲ τὸν διυποκειμενικὸ ἔλεγχο ὡς κριτήριο ὀρθότητας τῆς ἑρμηνείας σὲ συνθῆκες ἰδεώδους γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, βλ. Π. Σούρλα, Νομοθετικὴ θεωρία, σ. 189 ἐπ. καὶ 209, τοῦ ἴδιου, Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς, σ. 201 - 205 καὶ Ἰ. Γιαννίδη, ὅ.π., σ. 268 : «Κριτήριο ὀρθότητας γίνεται ἡ συναίνεση ποὺ ἔχει ἐπιτευχθεῖ μετὰ ἀπὸ συζήτηση σὲ ἰδανικὲς συνθῆκες ἐπικοινωνίας». Ἡ συναίνεση δὲν γίνεται ὅμως ἔτσι κριτήριο ὀρθότητας τῆς νομικῆς ἑρμηνείας;

1 σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ ἄρθρο 37 παρ. 3, ποὺ ἐπέβαλε παραίτηση τῆς κυβέρνησης, διερεύνηση τῆς δυνατότητας σχηματισμοῦ νέας κυβέρνησης ποὺ νὰ ἀπολαμβάνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς, καὶ ἐφόσον διαπιστωνόταν σχετικὴ ἀδυναμία, σχηματισμὸ ἐκλογικῆς κυβέρνησης γιὰ τὴ διενέργεια ἐκλογῶν. Καὶ οἱ δύο λύσεις ἦταν ὑποστηρίξιμες καὶ θεμελιώνονταν συνταγματικά. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθεῖ ὀρθότερη ἡ ἑρμηνεία ποὺ τελικὰ ἐπικράτησε, διότι εἶχε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὑπὲρ αὐτῆς τὸ τεκμήριο τῆς συναίνεσης. Εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ διασφάλιζε τὴν ὁμαλὴ καὶ ἀδιάβλητη διαδικασία διεξαγωγῆς τῶν ἐκλογῶν.

Οἱ συνταγματικὲς ἐξελίξεις γενικὰ τοῦ δεύτερου ἑξαμήνου τοῦ 1989 καὶ ἡ ἑρμηνεία ποὺ ἐπικράτησε, μέσῳ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κρίσιμων συνταγματικῶν διατάξεων, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀλήθεια τῶν προηγουμένων σκέψεων. Ὁ τρόπος ποὺ ἐφαρμόστηκε τὸ ἄρθρο 37, ἡ ἀποφυγὴ τῆς διάλυσης τῆς Βουλῆς ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ Ἰουνίου πρὶν ἀπὸ τὴν συγκρότησή της σὲ σῶμα, ἡ ἀπόρριψη τῆς λύσης τῶν «δίδυμων ἐκλογῶν» τὸν Ὀκτώβριο, ὁ διορισμὸς μὴ κοινοβουλευτικοῦ Πρωθυπουργοῦ τὸ Νοέμβριο, ἡ ἀξίωση συνδρομῆς τῆς δεδηλωμένης καὶ κατὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν συνταγματικὲς πρακτικὲς ποὺ πραγματώνουν μιὰ «συναινετικὴ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος». Ἡ συναίνεση μετὰ ἀπὸ συζήτηση περὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος γίνεται ἔτσι κριτήριο ὀρθότητας τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας.

V. Ἡ συνταγματικὴ πραγματικότητα ὡς ἑρμηνευτικὴ παράμετρος καὶ ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορικὴ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος. Τὸ παράδειγμα τῆς προεδρικῆς χάρης.

Ἀλλὰ ἡ συναινετικὴ ἑρμηνεία δὲν ἐξασφαλίζει οὔτε ἐγγυᾶται, ἁπλὰ καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶναι συναινετική, τὴν ὀρθότερη ἑρμηνευτικὴ ἐκδοχή. Ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς τῆς συνταγματικῆς τάξης στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματικότητας ποὺ διαρκῶς ἐξελίσσεται καὶ ἡ ἀξίωση δικαιϊκῆς ἀντιμετώπισης συγκεκριμένων συγκρούσεων καὶ ἐξειδικευμένης ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων, ἀναδεικνύουν σὲ γνώμονα ἑρμηνείας καὶ τὴν ἀνταπόκριση τοῦ ἑρμηνευτικοῦ κανόνα στὸ ρυθμιζόμενο «γεγονός». Ἡ ἁρμονικὴ σχέση τοῦ κανόνα μὲ τὸ πραγματικὸ γεγονὸς προβάλλει ὡς αἴτημα ἐπιτακτικὸ τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔννοια τῆς «συνταγματικῆς πραγματικότητας», στὴ γερμανικὴ συνταγματικὴ θεωρία, καὶ τοῦ «πραγματικοῦ Συντάγματος»[28]

28. Τὴν ἔννοια καὶ σημασία τοῦ «πραγματικοῦ Συντάγματος» σὲ σχέση μὲ τὴν

στὴν ἰταλική, ἔχει ἀποκτήσει ἰδιαίτερη ἑρμηνευτικὴ ἀξία. Ἡ ἀναφορὰ στὴν συνταγματικὴ πραγματικότητα ἐπιτρέπει στὸν ἑρμηνευτὴ νὰ ἀναχθεῖ ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ρύθμιση στὴ ρυθμιζόμενη πραγματικότητα καὶ νὰ διατυπώσει ἑρμηνευτικὸ κανόνα ποὺ νὰ βρίσκεται κοντὰ στὸ πραγματικὸ καὶ ἐπίκαιρο νόημα τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης.

Ἡ ἐπίκληση ἄρα τοῦ πραγματικοῦ Συντάγματος, δηλαδὴ τῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων τοῦ Συντάγματος ἔτσι ὅπως ἐφαρμόζονται πραγματικὰ καὶ ὅπως τὸ νόημά τους ποοκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπαφή τους μὲ τὴν διαρκῶς ἐξελισσόμενη πραγματικότητα, βοηθᾶ τὸν ἑρμηνευτὴ νὰ ἀναχθεῖ στὴν πραγματικὴ ζωὴ τοῦ Συντάγματος, στὶς δυνάμεις ποὺ τὸ στηρίζουν καὶ στὶς ἰδέες ποὺ τὸ ἐμψυχώνουν καὶ νὰ ἀναζητήσει στὸ πραγματικὸ αὐτὸ θεμέλιο τοῦ συνταγματικοῦ κειμένου τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα, εἴτε γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ συνεκτικὴ καὶ ἑνοποιημένη ἑρμηνεία τῶν συνταγματικῶν διατάξεων εἴτε γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος καὶ νὰ ἐντοπίσει τὰ ὅρια ἐκεῖνα, μέσα στὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ κινηθεῖ ἡ συνταγματικὴ πραγματικότητα, χωρὶς νὰ θιγεῖ ἡ ταὐτότητα τοῦ πολιτεύματος.

Ἡ σημασία τῆς ἀναγωγῆς στὸ πραγματικὸ Σύνταγμα δὲν βρίσκεται πάντως τόσο στὴ νέα διάσταση τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας ποὺ εἰσάγει, ὅσο στὴ νέα θεώρηση τοῦ τυπικοῦ Συντάγματος ποὺ καθιερώνει. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο προσόν της ἐντοπίζεται στὸ μεθοδολογικὸ δυναμισμὸ ποὺ ἡ ἔννοια ἐγκλείει καὶ στὴ δυναμικὴ καὶ ἐξελικτικὴ ἀντίληψη τοῦ Συντάγματος ποὺ ἐπιβάλλει. Τὸ Σύνταγμα ἀντιμετωπίζεται σὰν ἔννοια κατ' ἐξοχὴν δυναμικὴ ποὺ βρίσκεται διαρκῶς σὲ ἐξέλιξη, φορτισμένη μὲ τὰ νοήματα ποὺ ἀποκτᾶ κάθε φορὰ οἱ συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθῆκες.

Ὁ προσανατολισμὸς τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας στὴν ἐπίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων δὲν εὐνοεῖ τὴν προκατασκευὴ ἀφηρημένων ἑρμηνευτικῶν σχημάτων προορισμένων νὰ ρυθμίζουν γενικὰ συγκεκριμένες περιπτώσεις, διευκολύνει ἀντίθετα τὴν ἐκκίνηση μὲν ἀπὸ ἀφηρημένες ἑρμηνευτικὲς κατασκευὲς προσανατολισμένες ὅμως στὴ ρύθμιση γεγονότων σύμφωνα μὲ τὶς ἀξιώσεις τῆς συγκεκριμένης ὑπόθεσης. Ἡ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση στὴ δεύτερη περίπτωση εἶναι βασικὰ περιπτωσιολογική.

Ὁ συγκεκριμένος καὶ πρακτικὸς προσανατολισμὸς τῆς συνταγματικῆς

ὁμοειδῆ ἔννοια τῆς «συνταγματικῆς πραγματικότητας», ἔχω ἀναλύσει στὸ «Συνταγματικὸ Δίκαιο», (τ. Ι, σ. 65 - 75). Τὸ συμπέρασμα τῆς ἀνάλυσης ἐκείνης ἦταν ὅτι τὸ «πραγματικὸ Σύνταγμα» δὲν συγκροτοῦσε μία ξεχωριστὴ ἔννοια δίπλα ἢ σὲ ἀντιπαράθεση μ' ἐκεῖνες τοῦ τυπικοῦ καὶ οὐσιαστικοῦ Συντάγματος, ἀλλὰ χρησίμευε σὰν ἑρμηνευτικὸ ἐργαλεῖο ποὺ ἀγκίστρωνε τὴ συνταγματικὴ ἑρμηνεία στὴν πραγματικότητα τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἰδέα τοῦ πραγματικοῦ Συντάγματος λειτουργοῦσε σὰν θεμελιώδης ἑρμηνευτικὴ παράμετρος τοῦ τυπικοῦ Συντάγματος, ἐπέβαλε μίαν ἄλλη θεώρηση τοῦ γραπτοῦ Συντάγματος.

ἑρμηνείας συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ἐξελικτικὴ ἱστορικὴ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ μία νέα ἑρμηνευτικὴ μέθοδο, ἐπιβάλλει ἁπλῶς μία δυναμικὴ προσέγγιση τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης καὶ τὴ συναγωγὴ ἀπ' αὐτὴν κανόνα ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς μεταβαλλόμενες ἀξιώσεις τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας. Ἡ ἑρμηνεία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι δυναμικὴ καὶ ἐξελικτική, νὰ βασίζεται στὴν πραγματικὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος καὶ στὴν ἀποτελεσματικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος [29].

Ἡ διάταξη τοῦ Συντάγματος ποὺ κατ' ἐξοχὴν προσφέρεται γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἱστορικο - εξελικτικῆς ἑρμηνείας καὶ ἐπιτρέπει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη νὰ ἀναδειχτοῦν τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς δυναμικῆς προσέγγισης τῶν συνταγματικῶν διατάξεων εἶναι αὐτὴ τοῦ ἄρθρου 47 παρ. 1 Σ, ποὺ ἀναγνωρίζει στὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τὸ δικαίωμα νὰ χαρίζει, μετατρέπει ἢ μετριάζει τὶς ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλουν τὰ δικαστήρια. Τὸ ἀρχέγονο αὐτὸ δικαίωμα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, καταγραμμένο ἤδη στὸ Σύνταγμα τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας τοῦ 1844, ἐπέζησε στὶς μέρες μας καὶ ἀναγνωρίστηκε ὡς συνταγματικὸς θεσμός, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐναρμονιστεῖ μὲ τὴ λειτουργία ὁποιουδήποτε κυβερνητικοῦ συστήματος, ἐπειδὴ τὸ νόημά του καὶ ἡ ἄσκησή του προσαρμόστηκαν στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτικοῦ συστήματος.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς γραμματικῆς ἑρμηνείας ὁδηγεῖ πάντως τὸν ἑρμηνευτὴ σὲ λύσεις νομικὰ καὶ πολιτικὰ παράδοξες καὶ ὠθεῖ τὸν ἐφαρμοστὴ τῆς διάταξης σὲ πολιτικὰ ἀδιέξοδα ἢ σὲ ἐλάσσονα πολιτειακὴ κρίση, σὰν αὐτὴ ποὺ εἶχε προκύψει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1987 ἀπὸ τὴν ἀνεπιεικῆ ἄρνηση τοῦ τότε Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Χρ. Σαρτζετάκη νὰ ἀπονείμει χάση στὸν ἰσοβίτη κατάδικο Χ. Ροῦσο.

Ἡ στείρα καὶ στενόκαρδη ἐμμονὴ στὸ γράμμα τῆς διάταξης εἶχε τὸ ἑξῆς ἑρμηνευτικὸ ἐπακόλουθο: ἀναγνώριζε στὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας ἕνα δικαίωμα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀσκεῖ ὁ ἴδιος μὲ διακριτικὴ εὐχέρεια, ἐντελῶς ἐλεύθερα, χωρὶς νὰ ὑπόκειται σὲ νομικὸ ἢ συνταγματικὸ καταναγκασμὸ οἱασδήποτε μορφῆς. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ παρέχει στὸν Πρόεδρο τὴ δυνατότητα νὰ ὑπογράφει ἢ νὰ μὴν ὑπογράφει τὸ σχετικὸ διάταγμα, «ἀφοῦ καμμιὰ συνταγματικὴ διάταξη δὲν ὑποχρεώνει τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας νὰ ὑπογράφει τὰ διατάγματα ἀπονομῆς χάρης ποὺ προτείνονται ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ

29. Γι' αὐτὰ ἐκτενέστερα, Ἀντ. Μανιτάκη, Συνταγματικὸ Δίκαιο, σ. 72 - 75. Στὸν ἀντίποδα τῆς ἱστορικο - ἐξελικτικῆς ἑρμηνείας βρίσκεται ἡ ἱστορικὴ ἑρμηνεία, ἡ ὁποία ἀναζητᾶ τὴ βούληση τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη καὶ στηρίζεται στὶς περιστάσεις ποὺ γέννησαν τὸ Σύνταγμα. Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ ἱστορικοῦ κριτηρίου γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος, βλ. Β. Σκουρῆ, Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 μετὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ 1986, ΔικΠολ., (13 - 14), 1988, σ. 125 - 135.

Δικαιοσύνης»[30]. Ἡ σχετικὴ πρόταση ἑπομένως τοῦ Ὑπουργοῦ δὲν τὸν δεσμεύει νομικὰ καὶ εἶναι ἐλεύθερος νὰ τὴν ἀκολουθήσει ἢ νὰ μὴ τὴν ἀκολουθήσει. Ἡ ἴδια ἐλευθερία ὑπάρχει καὶ ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Ὑπουργοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι οὔτε αὐτὸς νομικὰ ὑποχρεωμένος νὰ προσυπογράφει τὰ διατάγματα ποὺ ἐπιθυμεῖ ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Φορέας τῆς σχετικῆς ἁρμοδιότητας εἶναι, κατὰ τὴν ἴδια πάντα ἀντίληψη, τὸ σύνθετο ὄργανο Προέδρος Δημοκρατίας - Ὑπουργός. Οἱ θελήσεις τῶν δύο αὐτῶν προσώπων πρέπει νὰ συμπέσουν γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ τὸ διάταγμα τῆς χάρης. Κάθε μέλος ὅμως τοῦ σύνθετου αὐτοῦ ὀργάνου δικαιοῦται νὰ ἐνεργήσει μὲ διακριτικὴ εὐχέρεια: «οὔτε ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας μπορεῖ νὰ ὑποχρεώσει τὸν Ὑπουργὸ Δικαιοσύνης νὰ ὑποβάλει «πρόταση» ἀπονομῆς χάρης οὔτε ὁ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας νὰ συγκατατεθεῖ στὴν ἀπονομὴ χάρης ποὺ τοῦ προτείνει»[31].

Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ κρίση ποὺ ἐνδεχομένως θὰ προκληθεῖ στὶς σχέσεις τῶν δύο φορέων τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν τυχὸν ἄρνηση τοῦ Προέδρου νὰ ὑπογράψει τὸ διάταγμα, καθὼς καὶ οἱ ἐπιπτώσεις ποὺ τυχὸν θὰ ἔχει ἡ κρίση στὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος εἶναι ἕνα ἄλλο θέμα (sic) ποὺ δὲν ἐνδιαφέρει τὴν ἑρμηνεία τῆς διάταξης. Ἡ ἐν λόγῳ τοποθέτηση, ποὺ εἶναι συνέπεια μιᾶς δογματικῆς θετικιστικῆς προσέγγισης τοῦ Συντάγματος καὶ ἄνθησε, ὡς μεθοδολογικὸ ρεῦμα στὶς ἀρχὲς κυρίως τοῦ αἰώνα, ἔχει σὰν συνέπεια τὸ στεγανὸ διαχωρισμὸ τῆς συνταγματικῆς ρύθμισης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα[32]. «Ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος», ἡ «ἀγαστὴ συνεργασία κυβέρνησης - Προέδρου», ἡ «κυβερνητικὴ κρίση» ἢ ἡ «κυβερνητικὴ σταθερότητα» καὶ ἄλλα παρόμοια στοιχεῖα τῆς συνταγματικῆς πραγματικότητας δὲν εἶναι δυνατὸν κατὰ τὴ θεώρηση αὐτὴ νὰ ἐπηρεάζουν τὴ συνταγματικὴ ἑρμηνεία οὔτε νὰ τὴν καθοδηγοῦν, ὡς ἑρμηνευτικὰ κριτήρια, στὴν ἀνεύρεση τῆς ὀρθότερης λύσης. Ἡ νομικὴ ἑρμηνεία ὀφείλει, γιὰ τὸ ρεῦμα αὐτό, νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς πολιτικὲς συνέπειες τῶν προτάσεών της, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἑρμηνευτικῆς ἐκδοχῆς στὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος.

Δὲν νομίζω πὼς χρειάζονται ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ καταδειχτεῖ πόσο κοντόφθαλμη, ἐξωπραγματικὴ καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος εἶναι ἡ υἱοθέτηση τῆς στενῆς γραμματικῆς ἑρμηνείας στὴν περίπτωση τοῦ ἄρθρου 47 παρ. 1 Σ. Τὰ νομικὰ καὶ πολιτικὰ ἀδιέξοδά της εἶναι προφανῆ: ἡ συνεπὴς ἐφαρμογή της δὲν ἀντιστρατεύεται ἁπλῶς θεμελιώδεις

30. Ἀ π. Π α π α λ ά μ π ρ ο υ, Ἡ ἀπονομὴ χάρης καὶ ὁ ρόλος τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας στὸ κοινοβουλευτικὸ σύστημα, ΤοΣ 1989, σ. 226 - 245 (226).

31. Ἀ π. Π α π α λ ά μ π ρ ο υ, ὅ.π., σ. 245.

32. Βλ. σχετικὰ Ἀ ν τ. Μ α ν ι τ ά κ η, Κρίση καὶ κριτικὴ μεθόδων στὸ συνταγματικὸ δίκαιο, Σύμμεικτα Φ. Βεγλερῆ, 1988, σ. 585 - 601.

ἀρχὲς τοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ ὁδηγεῖ σὲ κυβερνητικὲς κρίσεις, σὲ παραιτήσεις Ὑπουργῶν ἢ καὶ σὲ πρόωρες ἐκλογές, ἂν ὁ Πρόεδρος ἀρνηθεῖ νὰ ὑπογράψει καὶ ἐμμείνει στὴν ἄρνησή του καὶ ἡ κυβέρνηση θεωρήσει τὴν ἄρνηση πολιτικὴ πρόκληση γιὰ τὴν ἴδια, ὅσο ἀπίθανη καὶ ἂν φαίνεται παρόμοια ὑπόθεση.

Σὲ ἀνάλογα ἀδιέξοδα ὁδηγεῖ ὅμως καὶ ἡ υἱοθέτηση τῆς ἱστορικῆς (ὑποκειμενικῆς) ἑρμηνείας, ἡ ἀναζήτηση δηλαδὴ τῆς βούλησης τοῦ ἱστορικοῦ νομοθέτη καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῶν προθέσεων τῶν συντακτῶν τοῦ συντάγματος. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἀντιλαμβάνεται τὸ δικαίωμα τοῦ Προέδρου ὅπως τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας ποὺ καθιερώθηκε, σὰν ἕνα προνόμιο ἢ προσωπικὸ δικαίωμα τοῦ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος τὸ ἀσκεῖ ἀδέσμευτα καὶ ἀνεξέλεγκτα, χωρὶς νὰ ὑπόκειται σὲ νομικὲς ἢ δεοντολογικὲς δεσμεύσεις. Ὡς ἀρχηγὸς τοῦ κράτους, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας κρίνει καὶ ἀποφασίζει καὶ αὐτὸς κυριαρχικὰ γιὰ τὴν ἀπονομὴ ἢ ὄχι χάρης, ὅπως ἀποφάσιζε μερικοὺς αἰῶνες πρὶν ὁ ἀπόλυτος μονάρχης ἀσκώντας τὸ δικαίωμα ζωῆς ἢ θανάτου ποὺ εἶχε ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του. Ἡ πρόταση τοῦ Ὑπουργοῦ του δὲν βαρύνει στὴν προκειμένη περίπτωση περισσότερο ἀπὸ τὴ γνώμη ἑνὸς ὁποιουδήποτε διοικητικοῦ ὀργάνου.

Εἶναι προφανὲς ὅτι παρόμοια ἑρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ Προέδρου νὰ ἀπονέμει χάρη ἀντιφάσκει μὲ τὸν κοινοβουλευτικὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτεύματος καὶ οὐσιαστικὰ ἀποδυναμώνει τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτικὰ ἀνεύθυνου τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους. Διότι ἡ ὑποχρέωση τῆς ὑπουργικῆς προσυπογραφῆς ἐπιβεβαιώνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ διατάγματος τῆς χάρης τὴν μετατόπιση τῆς πολιτικῆς εὐθύνης λήψης τῆς σχετικῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας στὴν ὑπεύθυνη πολιτικὰ κυβέρνηση καὶ στὸν ἁρμόδιο ὑπουργό [33]. Θὰ ἦταν μάλιστα παράλογο τὸ βάρος τῆς εὐθύνης νὰ τὸ φέρει ὁ ὑπουργός, ἐνῶ τὴν ἀπόφαση νὰ τὴν λαμβάνει οὐσιαστικὰ ὁ Πρόεδρος. Θὰ ἔπρεπε τοὐλάχιστον νὰ γινόταν δεκτὸν ὅτι ὁ Πρόεδρος ἐνεργεῖ μὲν μὲ διακριτικὴ εὐχέρεια, τὴν ὁποία ὅμως ἀσκεῖ στὰ πλαίσια τῆς λειτουργίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἀντ' αὐτοῦ ἡ ἱστορικὴ ἑρμηνεία ἀπομονώνει τὴ διάταξη τοῦ ἄρθρου 47 παρ. 1 ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες διατάξεις τοῦ Συντάγματος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ συστηματικὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἀνήκει, ἀγνοεῖ τὶς ἀοχὲς ποὺ διέπουν τὶς σχέσεις κυβέρνησης καὶ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ ἀποδίδει στὸν ὅρο «δικαίωμα» ἕνα νόημα ποὺ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ λογικὴ τοῦ πολιτεύματος οὔτε μὲ τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὴ λειτουργία του.

---

33. Τὴν μετατόπιση αὐτὴ ὑποστηρίζουν καὶ δικαιολογοῦν οἱ Ν. Ρ ώ τ η ς, Ἡ χάρη στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ἔννομης τάξης, ΝοΒ 35(1987), 465 - 472, καὶ Π. Φ ο υ ν τ ε δ ά κ η, Συνταγματικὰ προβλήματα τῆς χάριτος, ΝοΒ 35 (1987), 1714 - 1722.

Ἡ ἑρμηνεία ποὺ ἁρμόζει στὴ συγκεκριμένη περίπτωση καὶ ταιριάζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ νοήματος τῶν συνταγματικῶν διατάξεων εἶναι ἡ λογικο - συστηματικὴ συνδυασμένη μὲ τὴν τελολογική. Οἱ δύο αὐτὲς ἑρμηνευτικὲς μέθοδοι ἀναζητοῦν τὸ νόημα τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης ἐντάσσοντάς την κατ' ἀρχὴν στὸ συστηματικὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὀργανικὰ καὶ συσχετίζοντάς την μὲ ἄλλες συγγενεῖς διατάξεις [34], οἱ ὁποῖες διέπονται ἀπὸ κοινὲς ἀρχὲς καὶ ἑνιαία λογική, ἐνῶ παράλληλα ἰδιαίτερη βαρύτητα ἀποδίδεται στὸ σκοπὸ ποὺ ἐκπληρώνεται μὲ τὴ θέσπιση καὶ ἐφαρμογή της. Ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν μεθόδων κινδυνεύει νὰ καταλήξει σὲ ἐννοιοκρατικὰ συμπεράσματα, οὐ λογικὰ συνεπεῖς μὲν λύσεις ἀλλὰ ξεκομμένες ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα ἢ σὲ λειτουργικὲς μὲν καὶ ἐναρμονισμένες μὲ τὴ λογικὴ τοῦ συστήματος προτάσεις, ἀλλὰ ἀναντίστοιχες πρὸς τὶς σύγχρονες πραγματικὲς ἀνάγκες του, ἂν δὲν συνδυαστεῖ μὲ δυναμικὴ καὶ ἐξελικτικὴ θεώρηση. Ὁ στατικὸς χαρακτήρας τους μποροῦσε νὰ ὑπερκεραστεῖ ἂν υἱοθετηθεῖ ἡ ἱστορικοεξελικτικὴ προσέγγιση [35] τοῦ νοήματος τῆς ἑρμηνευόμενης διάταξης. Δὲν πρόκειται γιὰ μία νέα ἑρμηνευτικὴ μέθοδο, ἀλλὰ γιὰ μία δυναμικὴ ἐφαρμογὴ τῶν δύο προηγούμενων μεθόδων : τὸ ἀρχικὸ νόημα τῆς διάταξης προσαρμόζεται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ρυθμιζόμενου γεγονότος καὶ προσλαμβάνει τὸ περιεχόμενο ποὺ ἀνταποκρίνεται καλλίτερα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ καὶ στὴ δυναμικὴ ποὺ ἡ λειτουργία του ἐγκλείει.

Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ παράδειγμά μας, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἱστορικοεξελικτικῆς ἑρμηνευτικῆς προσέγγισης ὁδηγεῖ στὴν ἀκόλουθη ἑρμηνευτικὴ πρόταση : χωρὶς νὰ θίγεται ὁ πυρήνας τῆς διακριτικῆς εὐχέρειας ποὺ τὸ γράμμα τῆς διάταξης ἀναγνωρίζει στὸν Πρόεδρο, ὑποτάσσεται ἡ ἄσκησή της στὶς ἐπιταγὲς καὶ στὴ λογικὴ τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καὶ στοὺς σκοποὺς ποὺ σήμερα μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει ὁ θεσμὸς τῆς χάρης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ Προέδρου νὰ χορηγεῖ χάρη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνεύεται μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νοηματικὰ νὰ καταλήγει στὸ ἀντίθετό του καὶ ἀπὸ δικαίωμα νὰ μεταβάλλεται σὲ ὑποχρέωση ὑπογραφῆς τοῦ σχετικοῦ προεδρικοῦ διατάγματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μεριὰ ὅμως δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς διάταξης ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ ὡς ἐξουσίας προσωπικῆς, τὴν ὁποία δύναται ὁ Πρόεδρος νὰ ἀσκεῖ ἐλεύθερα καὶ νὰ ἀποφασίζει κατὰ τὰ προσωπικὰ του γοῦστα

34. Σχετικὰ μὲ τὴ λογικο-ιστορικὴ ἑρμηνεία, ἀντὶ ἄλλων Ἀρ. Μάνεση, Συνταγματικὸ Δίκαιο, Ι, 1980, σ. 200 - 201, καὶ Ν. Παπαντωνίου, Γενικὲς Ἀρχὲς τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου, 1983, σ. 59 - 61.

35. Βλ. σχετικὰ Ἀντ. Μανιτάκη, Συνταγματικὸ Δίκαιο, Ι, 1987, σ. 44.

καὶ τὶς δικές του συμπάθειες ἢ ἀντιπάθειες, προτιμήσεις ἢ ἐμπειρίες. Διότι, δὲν πρόκειται γιὰ ἐξουσία ποὺ τοῦ ἀνήκει προσωπικά, ἀλλὰ γιὰ συνταγματικὴ ἁρμοδιότητα ποὺ τείνει στὴν ἐκπλήρωση καθορισμένων ἀπὸ τὸ Σύνταγμα σκοπῶν [36].

Ἡ χάρη δὲν εἶναι, στὸ πλαίσιο τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, ἁπλῶς ἕνα δικαίωμα τοῦ Προέδρου, ἀλλὰ καὶ ἕνας θεσμὸς τῆς προεδρευόμενης κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας. Ἡ διπλὴ αὐτὴ θεώρησή της ἐπιδρᾶ στὴ φυσιογνωμία της, ἡ ὁποία φέρνει ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ δημόσιου λειτουργήματος ποὺ ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση σκοπῶν δημοσίου συμφέροντος [37]. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ὀφείλει νὰ ἀσκεῖ τὴν κρατικὴ αὐτὴ λειτουργία στὸ πλαίσιο τοῦ ἰσχύοντος κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, σεβόμενος τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ἐκείνη τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ δέσμευση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ ἀρχὴ καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτικὰ ἀνεύθυνου τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, ἀναγκάζει τὸν Πρόεδρο νὰ δρᾶ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν κυβέρνηση καὶ νὰ μὴν ἀπορρίπτει τὶς προτάσεις τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπονομὴ χάρης, εἴτε εἶναι θετικὲς εἴτε εἶναι ἀρνητικές, παρὰ μόνον ὅταν ὑπάρχουν κατὰ τὴν κρίση του λόγοι σοβαροί, ἀνθρωπιστικοὶ ἢ σωφρονιστικῆς πολιτικῆς [38], ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴν διαφοροποίησή του ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Ὑπουργοῦ ἢ ἀπὸ τὴν γνώμη τοῦ συμβουλίου χαρίτων. Δικαιοῦται βέβαια νὰ ἔχει προσωπικὴ ἄποψη γιὰ τὴν ἀπονομὴ χάρης καὶ νὰ μὴν ἀκολουθεῖ τὶς προτάσεις τῶν ἁρμοδίων ὀργάνων. Δικαιοῦται ἀκόμη, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιθυμεῖ, νὰ ἀκολουθεῖ ἐπιεικέστερη ἢ αὐστηρότερη ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο δικαιοσύνης πολιτικὴ στὸ συγκεκριμένο θέμα. Δικαιοῦται τέλος νὰ μελετᾶ φακέλλους, ἐφ' ὅσον θέλει, καὶ νὰ ἐκτιμᾶ ἢ νὰ σταθμίζει διαφορετικὰ τὰ δεδομένα κάθε ὑπόθεσης. Εἶναι γεγονὸς ἐξάλλου ὅτι ἡ ἐξουσία ποὺ τοῦ ἔχει ἀπονεμηθεῖ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς καλούμενες ὀνομαστικὲς ἢ τυπικές, ὅπως εἶναι ἡ ἔκδοση ἐκτελεστικῶν διαταγμάτων, ὁ διορισμὸς δημοσίων ὑπαλλήλων, ἡ κήρυξη πολέμου ἢ ἡ ἀρχηγία τῶν ἐνόπλων δυμάσεων, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ οὐσιαστικὴ καὶ προσωπικὴ προεδρικὴ ἁρμοδιότητα [39] — ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ποὺ τοῦ ἔχουν ἀπομείνει — τὴν ὁποία ὁ φορέας της ἀσκεῖ πράγματι μὲ διακριτικὴ εὐχέρεια, ἀνάλογα μὲ τὴ κρίση ποὺ διαμορφώνει ὁ ἴδιος μὲ βάση τὴν αἴτηση τοῦ φυλακισμένου, τὴν πρόταση τοῦ Ὑπουργοῦ καὶ τὴν γνώμη τοῦ συμβουλίου χαρίτων. Ἡ

36. Βλ. Ν. Ρώτη, ὅ.π., σ. 469, καὶ Π. Φουντεδάκη, ὅ.π., 1717.

37. Βλ. Π. Φουντεδάκη, ὅ.π., σ. 1717.

38. Ν. Ρώτη, ὅ.π., σ. 470.

39. Βλ. Ἀντ. Παντελῆ, Μία συνθήκη τοῦ πολιτεύματος: Ἡ ἀπόφαση ἀπονομῆς χάρης, ΤοΣ 1987, 23 - 43 (38 - 39), ἀντίθετη ἡ Π. Φουντεδάκη, ὅ.π., σ. 1719.

κρίση ὅμως τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας — ἄς τὸ ἐπαναλάβουμε — δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ φαίνεται αὐθαίρετη, ἐκδηλώνεται στὰ πλαίσια ποὺ προαναφέραμε καὶ τὰ ὁποῖα καθορίζονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καὶ τὶς ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὸ πολίτευμα.

Ἡ δεύτερη συνταγματικὴ προδιαγραφὴ ποὺ ὁριοθετεῖ τὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ Προέδρου ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ὑποχρεώνει τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους νὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη του τὶς ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης, τὴ συλλογικὴ κοινωνικὴ συνείδηση καὶ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦν σὲ μία δεδομένη στιγμὴ στὴν κοινωνία. Ἡ κοινὴ γνώμη δὲν εἶναι ἐξωσυνταγματικὸ μέγεθος, ἀλλὰ στοιχεῖο τῆς συνταγματικῆς πραγματικότητας ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πολύτιμο ἑρμηνευτικὸ ὁδηγὸ τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ἀλλὰ καὶ θεμιτὸ μέσο ἔμμεσου ἐλέγχου τῶν πράξεων ἢ παραλείψεων τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶναι μὲν θεσμικὰ ἀνεύθυνος καὶ δὲν λογοδοτεῖ σὲ κανένα ὄργανο γιὰ τὶς πράξεις του, ὑπόκειται ὅμως, ὅπως κάθε ὄργανο ἀντιπροσωπευτικό, στὸν ἔλεγχο τῆς κοινῆς γνώμης. Εἶναι φορέας δηλαδὴ μιᾶς ἄτυπης καὶ διάχυτης ἠθικοπολιτικῆς εὐθύνης[40] ἀπέναντι στὸ λαὸ καὶ στὴν κοινὴ γνώμη, ἀπέναντι στὴν ὁποία δὲν εἶναι βέβαια ὑπεύθυνος θεσμικά, γίνεται ὅμως κοινωνὸς τῶν κρίσεων καὶ ἐπικρίσεων ποὺ τοῦ ἀπευθύνονται γιὰ τὶς ποάξεις ἢ παραλείψεις του καὶ ἀναγκάζεται συχνὰ νὰ ἐπικοινωνεῖ μαζί της μὲ δηλώσεις ἢ ἀνακοινώσεις στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Οἱ ἀντιδράσεις καὶ ἡ εὐαισθησία ποὺ δείχνει γιὰ ὁρισμένα θέματα ἡ κοινὴ γνώμη γίνονται μέτρο στάθμισης καὶ δημοκρατικῆς ἀξιολόγησης τῶν ἀποφάσεών του.

Τελευταῖος ἑρμηνευτικὸς ὁδηγὸς τοῦ τρόπου ἄσκησης ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τῆς διακριτικῆς του εὐχέρειας, κατὰ τὴν ἀπονομὴ χάρης, εἶναι ὁ σεβασμὸς τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ χάρη εἶναι ἕνας θεσμὸς ποὺ θεμελιώνεται στὴν ἰδέα τῆς ἐπιείκειας καὶ ἐφαρμόζει στὴν πράξη τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἀντιλήψεις περὶ μεταμέλειας καὶ συγνώμης. Ἀποβλέπει νὰ διορθώσει τὰ λάθη τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης, νὰ ἄρει τὶς ἀτέλειες τοῦ νόμου, νὰ ἀμβλύνει τὴν σκληρὴ καὶ ἀπρόσωπη ἐφαρμογή του προσαρμόζοντας τὸ δίκαιο στὶς περιστάσεις τῆς συγκεκριμένης ὑπόθεσης καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ δράστη καὶ ἐπιδεικνύοντας κατανόηση καὶ ἐπιείκεια σ' αὐτοὺς ποὺ ἐγκλημάτησαν καὶ τιμωρήθηκαν αὐστηρὰ ἢ ἄδικα γιὰ τὸ κακὸ ποὺ ἔπραξαν. Ἀπὸ σωφρονιστικὴ ἄποψη ἡ χάρη ἐναρμονίζεται μὲ τὴ σύγχρονη πολιτικὴ ἀπάλυνσης καὶ ἐξατομίκευσης τῶν ποινῶν: ποινὴ ἀνάλογη μὲ τὸ ἔγκλημα, τὶς περιστάσεις ποὺ τελέστηκε

40. Βλ. Ἀντ. Μανιτάκη, Συνταγματικὴ ὕβρις τὸ ὄχι τοῦ Προέδρου, ἐφ. «Ἐλευθεροτυπία» 13.2.1987.

καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ δράστη[41].

Ἡ πολιτεία ἀπονέμοντας χάρη ἐπιτελεῖ λοιπὸν λειτουργία συγχώρεσης. Γι' αὐτό, ἂν ἐξεταστεῖ ὁ θεσμὸς ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ σκοποῦ ἢ τῆς ἀποστολῆς ποὺ ἐπιτελεῖ, θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ νὰ ἀποτελέσει μέρος τῆς ἄσκησης σωφρονιστικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὸ κράτος. Ἡ ἀπόφαση ἄρα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας γιὰ τὴν ἀπονομὴ χάρης δὲν ἀποτελεῖ πράξη μεγαλοθυμίας τοῦ ἄρχοντα οὔτε ἐκδήλωση προσωπικῆς εὔνοιας, ἀλλὰ ἀπόφαση σκοπιμότητας καὶ μέσο κοινωνικῆς πολιτικῆς ποὺ ἐντάσσεται καὶ λειτουργεῖ μέσα σ' ἕνα πλέγμα μέτρων σωφρονιστικῆς πολιτικῆς ποὺ καθορίζεται καὶ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὴν ὑπεύθυνη πολιτικὰ κυβέρνηση.

Δὲν εἶναι ἑπομένως τόσο ἁπλὴ οὔτε τόσο μονοσήμαντη ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἄρθρου 47 παρ. 1 Σ, ὅσο τοὐλάχιστον ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ γραμματικὴ ἑρμηνεία του καὶ ἡ δογματικὴ θετικιστικὴ προσέγγισή του. Ἡ ἑρμηνεία τῶν συνταγματικῶν διατάξεων εἶναι ἕνα σύνθετο πρόβλημα καὶ ἀπαιτεῖ ἀναγωγὴ τόσο στὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὸ πολίτευμα καὶ συνέχουν τὴ λειτουργία του, ὅσο καὶ στοὺς σκοποὺς ποὺ ἐπιτελεῖ ἡ ἐφαρμογὴ κάθε συνταγματικῆς διάταξης. Ἡ λογικὴ αὐτὴ διαδικασία συντελεῖται ὅμως σὲ μία συνταγματικὴ τάξη, τὸ νόημα τῆς ὁποίας διαρκῶς ἐξελίσσεται καὶ ὀφείλει νὰ προσαρμόζεται στὶς πραγματικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ρυθμιζομένων σχέσεων. Ὁ ἑρμηνευτὴς ἢ ὁ ἐφαρμοστὴς τοῦ Συντάγματος δὲν δικαιοῦται νὰ ἀγνοεῖ τὶς συνέπειες τῆς ἑρμηνευτικῆς του πρότασης ἢ τῆς ἀπόφασης στὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς συνταγματικῆς ζωῆς, οὔτε νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ ἔχει, ἔστω καὶ μία μεμονωμένη ἀπόφαση, στὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καὶ στὴν ἰσορροπία τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν. Καθῆκον του δὲν εἶναι ἡ τυπικὴ καὶ ἀφηρημένη ἑρμηνεία ἢ ἐφαρμογὴ τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ἀλλὰ ἡ ὑπαγωγὴ στὸ συνταγματικὸ κανόνα μιᾶς ἀντιφατικῆς, πολύπλοκης καὶ ζωντανῆς πραγματικότητας.

Ἡ ἐξελικτικὴ ἑρμηνεία ἀποβλέπει στὴ δυναμικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ νοήματος τῆς ἑρμηνευτέας διάταξης μὲ βάση τὶς ἰδέες καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐφαρμόζεται. Ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία λογικὴ συνέπεια τοῦ πρακτικοῦ σκοποῦ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης γενικότερα καὶ τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας εἰδικότερα.

Σκοπὸς τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου δὲν εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἐξυπηρέτηση τῆς ἰδέας τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἡ εἰρηνικὴ μέσα ἀπὸ ἀντικειμενικὲς διαδικασίες ἐπίλυση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ ἡ διασφάλιση νόμιμης καὶ νομιμοποιημένης ἄσκησης τῆς ἐ-

41. Γιὰ ὅλα αὐτὰ καὶ τὴ σημερινὴ λειτουργία τῆς χάρης στὰ κοινοβουλευτικὰ συστήματα, βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ X. Prétot, Le Pouvoir de faire grâce, Revue du droit public, 1983, σ. 1525 - 1569, καὶ M. Delmas-Marty, Le flou du droit, P.U.F., Paris 1986.

ξουσίας καθὼς καὶ ἀσφαλοῦς διεκδίκησης τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ὁ πρακτικὸς αὐτὸς προσανατολισμὸς τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου δὲν εὐνοεῖ ἀνοίγματα σὲ μετανομικὲς ἀναζητήσεις, δικαιολογεῖ ἀντίθετα μιὰ συνεχὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ ζωντανὴ καὶ ρέουσα πραγματικότητα καὶ μίαν ἀδιάκοπη ἐπικοινωνία μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς πολιτικῆς ζωῆς.

VI. Ἡ ἑρμηνευτικὴ ἀξία τῆς συνταγματικῆς πρακτικῆς.

Ἀλλὰ τὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας, ποὺ περικλείει ὅλα τὰ ἄλλα καὶ φωτίζει καὶ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, συνδέεται μὲ τὸν ἱστορικό της χαρακτήρα. Ἡ σχέση τῆς πολιτικῆς μὲ τὴ νομικὴ ἑρμηνεία δὲν μπορεῖ ν' ἀπαντηθεῖ μὲ τρόπο γενικὸ καὶ ἀφηρημένο, συναρτᾶται μὲ τὴ συνταγματικὴ ἱστορία κάθε χώρας, μὲ τὴν πολιτική της παράδοση καὶ τὶς λειτουργίες τοῦ κράτους.

Δὲν εἶναι ταυτόσημες οἱ σχέσεις «πολιτικῆς» καὶ «Δικαίου» στὴ Γαλλία, στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἑλλάδα, οὔτε ἦταν οἱ ἴδιες τὸν 19ο αἰώνα καὶ σήμερα ποὺ μεσουρανεῖ τὸ κράτος πρόνοιας καὶ λειτουργεῖ τὸ πολιτικὸ σύστημα τῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας.

Στὴ Γαλλία, ἡ νομικὴ σημασία τῆς διακήρυξης τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη ἀνακαλύφθηκε, ὡς γνωστόν, σχετικὰ πρόσφατα [42], ὑπὸ τὸ κράτος τῆς V Γαλλικῆς Δημοκρατίας καὶ ἰδίως μετὰ τὴ διεύρυνση τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ Συνταγματικοῦ Συμβουλίου. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος ἄρχισε νὰ ἀπασχολεῖ τὴ γαλλικὴ συνταγματικὴ θεωρία, ὡς ξεχωριστὸ πρόβλημα, ποὶν ἀπὸ λίγα μόλις χρόνια μὲ ἀφορμὴ κυρίως τὴ νομολογία τοῦ Συνταγματικοῦ Συμβουλίου [43]. Ἡ ἰδέα τοῦ Συντάγματος ὡς νομικοῦ κειμένου ἀναστηλώθηκε καὶ μαζί της ἐνδυναμώθηκε ἡ κανονιστική του ἐμβέλεια. Οἱ Γάλλοι ἀντιλαμβάνονταν τὸ Σύνταγμα μέχρι πρόσφατα περισσότερο σὰν συνθήκη πολιτική, σὰν χάρτη καταστατικὸ παρὰ σὰν ὑπέρτατο νόμο τοῦ κράτους.

Στὴ Γερμανία, ἀντίθετα, εἶχε καλλιεργηθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ, παράλληλα μὲ τὴ νομικὴ θεώρηση τοῦ Κράτους, ἡ ἰδέα τῆς νομικῆς σημασίας τοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπιζόταν σὰν θεμέλιο νομικὸ καὶ πράξη καταστατικὴ τοῦ Κράτους.

Σὲ χῶρες ἐξάλλου μὲ μειωμένη τὴν κανονιστικὴ λειτουργία τοῦ Συντά-

---

42. H. Oberdorff, A propos de l'actualité juridique de la Déclaration de 1789, R.D.P., 1989, σ. 665 - 684.

43. Ἡ σημασία τῆς νομολογίας του εἶναι ἤδη τόσο μεγάλη, ὥστε ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ξεχωριστοῦ μαθήματος στὶς νομικὲς σχολὲς τῆς Γαλλίας, βλ. μεταξὺ ἄλλων D. Turpin, Contentieux Constitutionnel, Paris, PUF, 1986.

γματος, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ συνταγματικὴ πρακτικὴ ἀποκτᾶ ξεχωριστὴ σημασία, διότι εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος[44]. Τὰ ἄμεσα ὄργανα τοῦ κράτους ἑρμηνεύουν στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ Σύνταγμα ἐφαρμόζοντάς το. Ἡ ἑρμηνεία, π.χ., τῶν ὀργανικῶν διατάξεων, προκύπτει, ἀναδύεται ἀπὸ τὴ συνταγματικὴ πρακτική, ἢ ἀκριβέστερα ἐμπεριέχεται σ' αὐτήν. Διότι μὲ τὴν συνταγματικὴ πρακτική, ποὺ ἀποτελεῖ ἔμπρακτη ἑρμηνεία, δὲν διατυπώνεται ἑρμηνευτικὸς κανόνας, ἐφαρμόζεται, χωρὶς νὰ δηλώνεται, μιὰ ἑρμηνευτικὴ ἐκδοχή. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δραστηριότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξομοιωθεῖ μὲ τὴ δικαστικὴ ἑρμηνεία, τῆς λείπει ἡ δικαιοδοτικὴ ἐκφορὰ καὶ ἀπόφανση, ἀφοῦ δὲν τέμνει διαφορὰ οὔτε ὁρίζει τὶ δέον νὰ ἰσχύει ὡς δίκαιο στὴ συγκεκριμένη περίπτωση. Στερεῖται δηλαδὴ δεοντολογικῆς ὑφῆς. Ἀποτελεῖ ὅμως πολύτιμο ὁδηγό, ὡς ἐπαναλαμβανόμενο ποοηγούμενο[45], γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς ἐφαρμοζομένης διάταξης.

Σὲ μία τέτοια συνταγματικὴ τάξη ἡ ἑρμηνεία τῶν ὀργανωτικῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος εἶναι προεχόντως πολιτική, διότι γίνεται μὲ ὅρους συσχετισμοῦ δυνάμεων ἀπὸ τὰ ὄργανα ποὺ εἶναι ἐπιφορτισμένα νὰ ἐφαρμόσουν καὶ ὄχι νὰ ἑρμηνεύσουν τὸ Σύνταγμα. Κατ' ἐξοχὴν πολιτικὴ εἶναι ἡ κοινοβουλευτικὴ ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος, αὐτὴν ποὺ ὑποδηλώνει τὸ Κοινοβούλιο ψηφίζοντας τοὺς νόμους καὶ ἐξειδικεύοντας

44. J. Boulais, Les limites du droit constitutionnel, Revue internationale de droit comparé, 1986, σ. 601 - 610.

45. Ἡ συνταγματικὴ πρακτικὴ στοιχειοθετεῖ ἀξιολογήσιμο συνταγματικὸ μέγεθος, ὅταν ἔχει κάποια διάρκεια καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἕνα μεμονωμένο περιστατικό. Ἡ πρακτικὴ ποὺ μετράει εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐπαναλαμβάνεται. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ πρακτικὴ ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τοῦ «πραγματικοῦ γεγονότος» ἢ τῆς «πράξης» στερεῖται νομικῆς ὄχι ὅμως καὶ ἀξίας πολιτικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ ἀνατραπεῖ ἢ νὰ διακοπεῖ καὶ νὰ ἐπακολουθήσει μίαν ἄλλη πρακτικὴ στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας συνταγματικῆς ρύθμισης. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἐνδέχεται ὡστόσο νὰ προκαλέσει ἀντιδράσεις στὴν κοινὴ γνώμη καὶ νὰ ἀπαιτήσει ἐξηγήσεις. Ἡ κύρωση ὅμως τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν παλαιὰ πρακτικὴ θὰ εἶναι πολιτικὴ καὶ ὄχι νομική. Ἡ συνταγματικὴ πρακτικὴ συντελεῖται συνήθως στὰ πλαίσια τοῦ Συντάγματος, ἐνδέχεται ὅμως καὶ νὰ τὰ ὑπερβαίνει καὶ νὰ καταλήγει ἀκόμη καὶ σὲ παραβίασή τους. Γιὰ τὴ σημασία τῆς συνταγματικῆς πρακτικῆς βλ. Ph. Ardant, Institutions politiques et Droit constitutionnel, Paris, L.G.D.J., 1989, σ. 69 - 70, R. Romi, Le Président de la République, interprète de la Constitution, ὅ.π., σ. 1265 - 1295. Ἀκόμη γενικότερα, J. Cl. Maestre, «A propos des coutumes et des pratiques constitutionnelles : l'utilité des constitutions», Revue du Droit Public, 1973, σ. 1275 ἐπ. καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, Ε. Βενιζέλου, Συνταγματικὴ πρακτική, Μιὰ αὐτοτελὴς ἔννοια, «Μελέτες Συνταγματικοῦ Δικαίου», Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988, σ. 97 - 116, καὶ Μ. Δαρζέντα, Ἑρμηνεία, πραγμάτωση καὶ ἄμεση ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Ἐπικρατείας ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος, ΝοΒ 1989, σ. 401 - 409.

τὶς ἐπιταγὲς τοῦ Συντάγματος, ἢ ὅταν καλεῖται κατὰ τὸν κανονισμὸ τῆς Βουλῆς νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὴν ἀντισυνταγματικότητα νομοσχεδίου. Ἡ ἑρμηνεία εἶναι πολιτικὴ διότι τὸ ὄργανο ποὺ τὴν ἐπιλέγει, ἐπιβάλλει τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὸ Σύνταγμα ἐκμεταλλευόμενο τὴν ἐξουσία ποὺ τοῦ παρέχει ἡ θέση ποὺ κατέχει. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα πολιτικῆς ἑρμηνείας τοῦ Συντάγματος ἡ κοινοβουλευτικὴ πρακτικὴ ποὺ ἀκολούθησαν οἱ ΠτΔ κατὰ τὴ δεκάχρονη ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975. Ἡ κοινοβουλευτικὴ ἀνάγνωση ἑνὸς Συντάγματος ποὺ καθιέρωνε τὶς καλούμενες «ὑπερεξουσίες» τοῦ Προέδρου, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει τὴ δύναμη τῆς «ἑρμηνείας ἑνὸς συνταγματικοῦ δικαστηρίου, δημιούργησε ὅμως συνταγματικὸ προηγούμενο, ποὺ καθιέρωσε καὶ δικαιολόγησε μία πρακτικὴ ποὺ δύσκολα μποροῦσε πολιτικὰ νὰ ἀνατραπεῖ, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει συγκροτοῦσε ἕναν πολύτιμο ἑρμηνευτικὸ ὁδηγό. Ἀποτελοῦσε ἄρα κριτήριο ἑρμηνείας τοῦ Συντάγματος. Τὸ κριτήριο αὐτὸ δὲν ἦταν ἐξωσυνταγματικό, ἀλλὰ στοιχεῖο τῆς συνταγματικῆς πραγματικότητας, δηλαδὴ τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας ὅπως διαμορφωνόταν ρυθμιζόμενη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, ἢ μὲ ἄλλες λέξεις, στοιχεῖο τοῦ πολιτεύματος ὅπως πραγματικὰ λειτουργοῦσε ὑπὸ τὴν σκέπη τοῦ τυπικοῦ Συντάγματος.

Ἂν καὶ σημαντικὴ παράμετρος ἑρμηνείας τῶν ὀργανωτικῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος, δὲν ἀποβαίνει ἐντούτοις οὔτε καθιερώνεται ἡ συνταγματικὴ πρακτικὴ ὡς κριτήριο ὀρθῆς ἑρμηνείας τῶν ἐπίμαχων διατάξεων, παρὰ μόνο ἐφόσον συντείνει στὴν εὔρυθμη καὶ ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος καὶ πραγματώνει μίαν ἐναρμονισμένη ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος, ποὺ συναντᾶ τὴ συναίνεση τῶν ὑποκειμένων ποὺ ἐμπλέκονται σ' αὐτήν. Μία πρακτικὴ μεμονωμένη ποὺ ἔχει διχάσει τοὺς πολιτειακοὺς παράγοντες, ἔχει προκαλέσει ὀξύτατες ἀμφισβητήσεις καὶ διαφωνίες στὴ θεωρία — ὅπως συνέβη π.χ. μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀναπληρωτὴ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας στὴν ἐκλογὴ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, τὴ γνωστὴ ὡς «ψῆφο Ἀλευρᾶ» — δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἕνα προηγούμενο μὲ μειωμένη ἑρμηνευτικὴ ἀξία.

Ἀντίθετα, ἡ κοινοβουλευτικὴ πρακτικὴ ποὺ ἐπικράτησε ὑπὸ τὴν ἰσχὺ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975, παρὰ τὶς προεδρικὲς ὑπερεξουσίες καὶ τὴ συνταγματικὴ δυνατότητα ποὺ εἶχε ὁ ΠτΔ νὰ ἀκολουθήσει μίαν ἄλλη πρακτική, εἶχε ἰδιαίτερη ἑρμηνευτικὴ βαρύτητα καὶ διαμόρφωνε ἕναν ἀσφαλῆ ἑρμηνευτικὸ ὁδηγὸ τῶν ἐπίμαχων διατάξεων, ἐπειδὴ ἔβρισκε πλήρη δικαίωση στὴν πράξη καὶ γινόταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη.

Ἡ πολιτικὴ ἀποδυνάμωση ἑπομένως τῶν προεδρικῶν ὑπερεξουσιῶν ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μίας πολιτικῆς ἀναγκαιότητας, ἡ ὁποία ἐπικυρώθηκε ὅμως

ἀπὸ μία πρακτικὴ τῶν φορέων τῆς προεδρικῆς ἐξουσίας, ποὺ θεμελιώθηκε λογικὰ καὶ δικαιολογήθηκε νομικὰ ἀπὸ μία συνειδητὴ «κοινοβουλευτικὴ ἀνάγνωση» τοῦ Συντάγματος καὶ μία σύστοιχη ὑποτίμηση τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου τῶν συνταγματικῶν διατάξεων ποὺ ἀναγνώριζαν αὐξημένες ἁρμοδιότητες στὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ κοινοβουλευτικὴ λειτουργία τοῦ Πολιτεύματος τὴν πρώτη δεκαετία ἐφαρμογῆς τοῦ Συντάγματος ἐπιβλήθηκε, εἶναι ἀλήθεια, ἀπ' ἕναν εὐνοϊκὸ γιὰ τὸν κοινοβουλευτισμὸ συσχετισμὸ δυνάμεων, καὶ στηρίχθηκε στὸ «πραγματικὸ γεγονὸς» τῆς διαμόρφωσης συμπαγῶν μονοκομματικῶν κυβερνητικῶν πλειοψηφιῶν, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνάπτυξη μίας ἄλλης συνταγματικῆς πρακτικῆς. Ἡ πολιτικὴ πραγματικότητα ἔχει λειτουργήσει στὴν προκειμένη περίπτωση σὰν ἀντίβαρο τῆς «προεδρικῆς ροπῆς» τοῦ Συντάγματος καὶ εἶχε ἀναγκάσει τοὺς φορεῖς τῆς προεδρικῆς ἐξουσίας σὲ μία συνταγματικὴ πρακτική, ποὺ δὲν ἀνταποκρινόταν μὲν στὶς προθέσεις τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη, δὲν συγκρουόταν ὅμως μὲ τοὺς σκοποὺς οὔτε μὲ τὴ συνολικὴ λογικὴ ποὺ διεῖπε τὸ πολίτευμα, ποὺ εἶχε ἐγκαθιδρύσει τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975. Μία ἑρμηνεία ἑπομένως τῶν ἐπίμαχων διατάξεων ποὺ θὰ ἀνταποκρινόταν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ δικομματικὴ κατὰ βάση διάταξη τῶν κοινοβουλευτικῶν δυνάμεων καὶ τὸν ἀδιατάρακτο πλειοψηφικὸ κοινοβουλευτισμό, θὰ ἦταν ἡ πιὸ ἐνδεδειγμένη, ἐφόσον ἦταν ἄλλωστε προσανατολισμένη στὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος καὶ ἐμπνεόταν ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ Συντάγματος.

Δεδικαιολογημένα θὰ διεκδικοῦσε μάλιστα τὸν τίτλο τῆς ὀρθότερης κατὰ περιεχόμενο ἑρμηνείας [46].

Ὁ ἑρμηνευτικὸς κανόνας ποὺ ἀναδυόταν ἀπὸ τὴν δεκάχρονη ἐφαρμογὴ τῶν ἐπίμαχων συνταγματικῶν διατάξεων διεκδικοῦσε κανονιστικὴ δύναμη καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐπιβολή, ἐπειδὴ γινόταν καθολικὰ ἀποδεκτός, ἀναγνωριζόταν ἀπ' ὅλους ὡς ἰσχυρὸς καὶ θεμελιωνόταν λογικὰ στὶς ἀρχὲς καὶ στοὺς σκοποὺς τοῦ Συντάγματος.

Ἡ ἑλληνικὴ ἔννομη τάξη διαθέτει ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς συγκρότησής της τυπικὸ καὶ αὐστηρὸ Σύνταγμα. Οἱ Ἕλληνες ἀντιλαμβάνονταν τὸ Σύνταγμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης ἤδη, ὡς νόμο τοῦ κράτους μὲ δεσμευτικὴ δύναμη καὶ ὑποχρεωτικὴ ἰσχύ. Ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων ἐπιβεβαίωσε καὶ ἐνίσχυσε τὴ διαπίστωση αὐτή. Τὸ Σύν-

46. Γιὰ τὸ θέμα Ἀντώνη Μανιτάκη, Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ πολιτεύματος καὶ οἱ σχέσεις Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ Πρωθυπουργοῦ, ΤοΣ 1982, σ. 370 - 403.

ταγμα ἦταν ἡ ἐγγύηση τῆς πολιτικῆς καὶ ἀτομικῆς ἐλευθερίας τους.

Παρόλο ποὺ οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἡ δεσμευτικὴ δύναμη τοῦ Συντάγματος, ἡ κανονιστική του ἀξία δὲν ἦταν ὡστόσο ποτὲ τόσο διαδεδομένη καὶ τόσο ἰσχυρή, ὅσο στὴ μεταπολιτευτικὴ δημοκρατία. Μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 δὲν κατισχύει πλέον ὁριστικὰ μόνον ἡ δημοκρατικὴ ἀρχή, ἀποκαθίσταται καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου καὶ καθιερώνονται θεσμοὶ κράτους πρόνοιας. Θεσμοποιεῖται καὶ ὀργανώνεται ὁ κοινωνικὸς καὶ πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς (συλλογικὲς διαπραγματεύσεις, ἀπεργία, συνδικαλισμός, κόμματα) κατοχυρώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ ἰδεολογικὴ πολυφωνία, δημιουργοῦνται κόμματα μαζῶν καὶ στήνονται θεσμοὶ καὶ διαδικασίες πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης, διευρύνεται ἡ κοινωνικὴ βάση τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ ὀργανώνονται τὰ κοινωνικὰ συμφέροντα. Οἱ διαρθρωτικὲς αὐτὲς μεταβολὲς στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους εἶχαν ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὴ λειτουργία τοῦ Συντάγματος, τὶς ὁποῖες ἄλλωστε προκάλεσε πρὶν κληθεῖ στὴ συνέχεια νὰ διευθετήσει. Ἡ συχνὴ ἀναγωγὴ ὁτὸ Σύνταγμα γιὰ τὴν ἐπίλυση πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν μαρτυρεῖ τὴ νομικὴ σημασία τοῦ Συντάγματος στὶς μέρες μας καὶ τροφοδοτεῖ διαρκῶς τὴν κανονιστικὴ του δύναμη.

VII. Ἡ συνταγματικὴ ἑρμηνεία ὡς πολιτικὴ πράξη.

Μποροῦμε τώρα ἀνακεφαλαιώνοντας νὰ ἐπανέλθουμε στὸ σημεῖο ἐκκίνησης, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀφετηρία τοῦ ἐγχειρήματός μας : ὁτὴ σημασία καὶ στὶς συνέπειες γιὰ τὴ συνταγματικὴ ἑρμηνεία τῆς προερμηνευτικῆς θεωρίας καὶ τῆς «προκατανόησης τοῦ ἑρμηνευτή».

Ἡ ὑπογράμμιση ἀπὸ μία μερίδα τῆς συνταγματικῆς θεωρίας, λοιπόν, τῆς σημασίας ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἑρμηνεία ἡ «προκατανόηση» τοῦ ἑρμηνευτή, καὶ ὁ τονισμὸς συνακόλουθα τοῦ πολιτικοῦ χαρακτήρα τῆς συνταγματικῆς ἑρμηνείας, χωλαίνει τελικὰ σ' ἕνα βασικὸ σημεῖο : ἀντιλαμβάνεται τὴν ἑρμηνεία ὡς ἐπιστημολογικὸ κατὰ βάση διάβημα καὶ ὄχι ὡς πνευματικὴ δραστηριότητα μὲ πρακτικὸ σκοπό.

Θεωρεῖ μὲ ἄλλες λέξεις τὴν ἑρμηνεία ὡς διαδικασία ποὺ ἀποβλέπει μόνο στὸ «ὀρθῶς κατανοεῖν» καὶ ὄχι στὸ «εὖ πράττειν», καὶ βλέπει ἄρα τὴ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη ἑρμηνευτικὴ ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ὀρθὴ κατανόηση τῶν νομικῶν κειμένων καὶ ὄχι στὴν ὑπόδειξη τῆς ὀρθῆς πράξεως [47].

---

47. Γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς ἄποψης αὐτῆς, βλέπε κυρίως τὸ ἔργο τοῦ Π. Σ ο ύ ρ λ α, Νομοθετικὴ Πολιτική, σ. 219 ἐπ. καὶ 221 : «Ἡ σύλληψη τῆς νομικῆς ὡς καθαρὰ ἑρμηνευτικῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἀποβλέπει μόνο στὸ ὀρθῶς κατανοεῖν καὶ ὄχι καὶ στὸ εὖ πράττειν, στηρίζεται σὲ ἀνεπαρκῆ φιλοσοφικὴ σύλληψη καὶ ἀνακριβῆ μεθοδολογικὴ θεώρηση τῆς δικαιοδοτικῆς πράξεως. Ἡ Ἀριστοτέλεια διάγνωση, ὅτι ἡ εὐπραξία ἀποτελεῖ τὸν ἔμ-